

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Г. С. СКОВОРОДИ

ТКАЧОВ СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ

УДК 37.035.6 (094)(477)''18/19''

**СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ІДЕЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО
ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ І МОЛОДІ У ВІТЧИЗНЯНОМУ
ГРОМАДСЬКО-ПЕДАГОГІЧНОМУ РУСІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Харків – 2013

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному педагогічному університеті імені Г.С. Сковороди, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант – доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України
Лозова Валентина Іванівна,
Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди,
професор кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Завгородня Тетяна Костянтинівна,
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
завідувач кафедри педагогіки імені Б. Ступарика;

доктор педагогічних наук, професор
Михайличенко Олег Володимирович,
Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка, завідувач кафедри методики викладання суспільних дисциплін;

доктор педагогічних наук, професор
Сметанський Микола Іванович,
Хмельницький інститут соціальних технологій університету «Україна»,
завідувач кафедри соціальної роботи.

Захист відбудеться «30» квітня 2013 року о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.053.04 у Харківському національному педагогічному університеті імені Г.С. Сковороди за адресою: вул. Артема, 29, ауд. № 216, м. Харків, 61002.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди за адресою: вул. Блюхера, 2, ауд. № 214-В, м. Харків, 61168.

Автореферат розісланий «28» березня 2013 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.А. Штефан

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Формування громадянина-патріота як людини з високим рівнем моральної, правової та політичної культури, здатної брати активну участь у розбудові громадянського суспільства, сумлінно виконувати свій громадянський обов'язок і працювати в ім'я благополуччя народу, є визначальним фактором успішного розвитку української державності та забезпечується здійсненням цілеспрямованої педагогічної діяльності – громадянським вихованням.

Особливу значущість громадянське виховання дітей і молоді набуло в період глибоких політичних змін на початку 90-х рр. ХХ ст., коли Верховна Рада України ухвалила Декларацію про державний суверенітет (16 липня 1990 р.) та Акт про незалежність української держави (24 серпня 1991 р.), у зв'язку з чим актуальність формування громадянськості особистості посилилася потребами державотворчих процесів на засадах гуманізму, демократії, соціальної справедливості.

Важливість громадянського виховання підростаючого покоління, його мету, завдання й зміст визначено в законах «Про освіту» (1991 р.), «Про вищу освіту» (2002 р.), а також в концепціях національного виховання (1995 р.), виховання дітей та молоді у національній системі освіти (1996 р.), громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності (2000 р.), громадянської освіти в школах України (2001 р.).

Науковим підґрунтям для розв'язання визначених у державних документах завдань щодо виховання дітей і молоді як добре освічених і вихованих громадян, які поважають Конституцію, закони держави, народні традиції, національну історію, знають свої права, відповідально виконують громадянський обов'язок, дотримуються норм високої моральності, здатні працювати на користь суспільства й діяти відповідно до громадських потреб, стали ідеї А. Макаренка про те, що весь педагогічний процес має бути спрямований на досягнення мети – виховання гідного громадянина, В. Сухомлинського, який розглядав громадянськість у єдності з гуманізмом, моральною відповідальністю за все, що робиться на рідній землі (гаряче прагнення боротися за розквіт, велич і могутність Вітчизни), Г. Ващенко, котрий наголошував, що молодь мусить чітко уявляти собі, у чому благо Батьківщини (єдність нації з творчими прагненнями й високим патріотизмом, забезпечення громадянських прав, розвиток здібностей особистості з користю для громадського добра, розквіт української духовної культури, науки, мистецтва, освіти), а також розробки сучасних науковців в таких аспектах:

- концептуальні основи формування громадянськості особистості (М. Боришевський, П. Вербицька, Н. Дерев'янка, І. Кучинська, Л. Крицька, С. Рябов, О. Сухомлинська та інші);

- загальнопедагогічні засади громадянської освіти й громадянського виховання (О. Алексеєва, Р. Арцишевський, П. Ігнатенко, Н. Косарева, В. Поплужний, І. Тараненко, Н. Чернуха та інші);

- зміст, форми й методи громадянського виховання (Н. Косарева, О. Красовська, М. Сметанський, Р. Ігнатовська, О. Кошоп, Н. Чернуха та інші).

В останні десятиріччя предметом наукового пошуку стала громадянська освіта, яку досліджено в контексті європейського досвіду (О. Алексеєва, С. Позняк,

М. Рагозін, Р. Фельдхаус та інші) і в умовах українських реалій (І. Жадан, П. Вербицька, О. Кузьменко, С. Позняк, М. Рагозін, Л. Пономаренко та інші).

Водночас теорія й практика громадянського виховання дітей і молоді потребує подальшого розвитку, який забезпечується, передусім, творчим використанням історико-педагогічного досвіду, що дозволяє звертатися до духовного коріння і запобігати формуванню «техногенної» людини, для якої замість моралі – розрахунок, замість обов'язку – програма дій, замість щастя – успіх (Т. Імамичі); сполучати традиції героїчного минулого й реалії сьогодення (З. Гасанов); перетворювати уроки історії на «уроки життя» (В. Краєвський); використовувати зразки відданого служіння народу серед вітчизняної інтелігенції XVIII – XIX століть (Н. Савотіна); зберігати цілісність, діалектичну єдність складових процесу формування громадянськості особистості (В. Лутовінов).

У цьому плані особливого значення набуває творча спадщина представників вітчизняного громадсько-педагогічного руху другої половини XIX – початку XX ст., оскільки означений час, на думку О. Сухомлинської, пов'язаний зі становленням «модерної педагогічної думки» на основі пріоритету таких цінностей, як «українська (рідна) мова, патріотизм, історизм, народність, релігійні морально-етичні постулати», і, за переконанням Н. Побірченко, став добою «високого злету духовності, відродження національної свідомості, розквіту творчості в науці, літературі, мистецтві, педагогіці України».

Проте історіографічний пошук довів, що системне вивчення становлення й розвитку ідей громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі другої половини XIX – початку XX ст. як окремої наукової проблеми не здійснювалося, зокрема відсутнє розкриття теоретичних питань – визначення мети, змісту та шляхів формування громадянськості особистості та аналіз і узагальнення відповідного досвіду, хоча означене, як свідчить вивчення джерел, знайшло своє відображення в поглядах і діяльності вітчизняних громадських діячів, письменників і педагогів вказаного періоду (Б. Грінченко, М. Драгоманов, О. Кобилянська, Н. Кобринська, М. Коцюбинський, П. Куліш, П. Мирний, М. Пирогов, К. Ушинський, Л. Українка, І. Франко, Г. Хоткевич та інші).

Доцільність дисертаційної роботи посилюється потребою розв'язання суперечностей, що мають місце в сучасній теорії та практиці громадянського виховання дітей і молоді:

- між потребою використання історико-педагогічних надбань стосовно розв'язання проблеми громадянського виховання дітей і молоді представниками вітчизняного громадсько-педагогічного руху другої половини XIX – початку XX ст., що не втратили своєї наукової й практичної значущості в сучасних умовах, і відсутністю неупередженого їх вивчення та узагальнення;

- між теорією й практикою громадянського виховання дітей і молоді в сучасній Україні та необхідністю їх подальшого розвитку внаслідок реформаційних процесів, викликаних входженням у європейський освітній простір і державними орієнтирами на євроінтеграцію;

- між необхідністю створення загального виховуючого простору задля формування покоління відповідальних і освічених громадян та відсутністю у

достатній мірі спільності та єдності зусиль сім'ї, школи, громадськості, держави у громадянському вихованні дітей і молоді на основі творчого використання поглядів вітчизняних громадських діячів, письменників і педагогів досліджуваного періоду.

Отже, актуальність громадянського виховання дітей і молоді, необхідність вдосконалення його теорії та практики шляхом розв'язання окреслених суперечностей зумовили вибір теми дисертаційної роботи: **«Становлення і розвиток ідей громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі (друга половина XIX – початок XX ст.)»**.

Зв'язок дисертаційної роботи з науковими програмами та планами. Дисертаційну роботу виконано в межах наукової теми кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «Підвищення ефективності навчально-виховного процесу в середніх загальноосвітніх та вищих педагогічних навчальних закладах» (державний номер реєстрації РК № 1 – 200199U004104).

Тему дисертації затверджено вченою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (протокол № 4 від 26.10.2010 р.) й узгоджено в Раді з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології НАПН України (протокол № 9 від 21.12.2010 р.).

Мета дослідження полягає у здійсненні ретроспективного системного аналізу ідей та досвіду громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі другої половини XIX – початку XX ст. для творчого використання їх у формуванні громадянськості підростаючого покоління в умовах сучасного українського державотворення.

Відповідно до мети визначено такі **завдання** дослідження:

1. З'ясувати сутність і зміст основних понять досліджуваної проблеми («громадянин», «громадянськість», «громадянська позиція», «громадянське виховання») для системного аналізу ідей та досвіду громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі другої половини XIX – початку XX ст.

2. Розкрити витоки ідей громадянського виховання дітей і молоді в класичній педагогічній спадщині та становлення ідеалу громадянина у вітчизняній офіційній педагогіці впродовж XVIII – першої половини XIX ст.

3. Обґрунтувати етапи становлення й розвитку ідей громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі другої половини XIX – початку XX ст.

4. Схарактеризувати погляди вітчизняних громадських діячів, письменників і педагогів досліджуваного періоду на ідеал, мету і зміст громадянського виховання.

5. Систематизувати уявлення й думки представників вітчизняного громадсько-педагогічного руху другої половини XIX – початку XX ст. щодо шляхів формування громадянина-патріота.

6. Виявити форми, методи та провідні тенденції громадянського виховання дітей і молоді на основі узагальнення досвіду просвітницької та освітньо-виховної діяльності вітчизняної інтелігенції у досліджуваній період.

7. Визначити перспективи творчого використання ідей і досвіду громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному

русі другої половини XIX – початку XX ст. в сучасних умовах українського державотворення.

Об'єкт дослідження – процес громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняній педагогіці другої половини XIX – початку XX ст.

Предмет дослідження – теорія та практика громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі досліджуваного періоду.

Концепція дослідження. Наскрізною ідеєю дослідження є розуміння громадянського виховання в суспільстві як соціокультурного феномена, що дозволяє здійснити системний аналіз становлення й розвитку ідей громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі другої половини XIX – початку XX ст. як альтернативного (по відношенню до офіційної педагогіки) розв'язання проблеми формування громадянина відповідно до суспільно-політичних, соціально-економічних умов і громадських потреб.

У вітчизняному громадсько-педагогічному русі існували різні течії (ліберально-буржуазна, буржуазно-демократична, революційно-демократична), що зумовило у розв'язанні проблеми формування громадянина розмежування позицій («лояльна», «поміркована», «радикальна») вітчизняної інтелігенції і, як наслідок, відповідну конкретизацію ідеалу, змісту і шляхів громадянського виховання.

Визначальними для дослідження стали положення про органічний зв'язок теорії та практики виховання особистості, соціальну зумовленість освіти та виховання, зокрема громадянського виховання дітей і молоді, яке забезпечується не тільки суб'єктивними зусиллями педагогів, а й визначається об'єктивним станом суспільства, рівнем розвитку демократії та гуманності, а також розуміння єдності й відмінності національного та загальнолюдського, громадського й державного у становленні особистості громадянина.

Концепція дослідження включає такі концепти:

1) *методологічний*, основу якого становлять різні наукові підходи, а саме:

- історіографічний забезпечив розкриття стану розробленості досліджуваної проблеми в історико-педагогічній науці;
- цивілізаційний дозволив урахувати прогресивно-регресивний характер тогочасного вітчизняного культурно-освітнього і суспільно-політичного простору та прийняти до уваги складність і багатомірність процесу формування громадянськості особистості в тогочасному полікультурному духовному просторі Російської та Австро-Угорської імперій;
- синергетичний дав можливість дослідити становлення й розвиток ідей громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі відповідно до законів суспільного розвитку й в контексті протилежних – в межах офіційної та громадської педагогіки – рішень означеної проблеми;
- діалектичний зумовив вивчення проблеми дослідження через аналіз розв'язання суперечностей у вітчизняній теорії та практиці громадянського виховання дітей і молоді в період другої половини XIX – початку XX ст.;
- системний сприяв дослідженню становлення й розвитку ідей громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі другої половини XIX – початку XX ст. як відносно самостійного педагогічного явища, в

межах якого було визначено й уточнено ідеал громадянина та запропоновано шляхи його досягнення;

- хронологічний дав можливість простежити зміни у вітчизняній теорії та практиці формування громадянськості підростаючого покоління й обґрунтувати етапи становлення і розвитку ідей громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі другої половини ХІХ – початку ХХ ст.;

2) *теоретичний* концепт складають:

- наукові положення щодо мети, змісту і шляхів громадянського виховання, які відображені в державних документах України;

- напрацювання з історії та історії культури України, в яких розкрито суспільно-політичні умови існування вітчизняного громадсько-педагогічного руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст. та характеристики його течій (Д. Багалій, М. Грушевський, Д. Дорошенко, О. Єфименко, Г. Коваленко, І. Крип'якевич, Є. Маланюк, І. Огієнко, О. Субтельний, Н. Полонська-Василенко);

- дослідження з історії національної освіти, що дозволило проаналізувати творчу спадщину громадських діячів, письменників і педагогів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. крізь призму ідей і досвіду формування громадянськості підростаючого покоління (Л. Модзалевський, С. Сірополко, Б. Ступарик, Т. Усатенко, М. Ярмаченко та інші) та обґрунтувати етапи становлення й розвитку ідей громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (Л. Березівська, Г. Білавич, П. Біліченко, І. Зайченко, Ж. Ковба, О. Мушка, Т. Надім'янова, Л. Редькіна та інші);

- концептуальні ідеї щодо здійснення історико-педагогічного дослідження, які застосовувалися для виокремлення й дослідження проблеми громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному духовному просторі окресленого періоду (О. Адаменко, Л. Ваховський, С. Гончаренко, С. Золотухіна, В. Краєвський, В. Лозова, Н. Побірченко, О. Сухомлинська та інші);

- результати сучасних наукових пошуків з історико-теоретичних аспектів громадянської освіти й громадянського виховання, з урахуванням яких розроблялися шляхи творчого використання результатів дослідження в сучасному громадянському вихованні дітей і молоді (О. Алексєєва, П. Вербицька, В. Галстон, І. Жадан, Л. Пономаренко, М. Рагозін, Л. Роузен, В. Паркер, С. Позняк та інші);

3) *технологічний* концепт забезпечив визначення перспектив творчого використання прогресивних надбань теорії та практики громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у сучасних умовах розвитку українського суспільства.

Для розв'язання поставленої мети та завдань дослідження використано комплекс взаємопов'язаних **науково-пошукових методів**: загальнонаукові (історико-педагогічний аналіз, синтез, узагальнення, порівняння й систематизація законодавчих документів, архівних матеріалів, наукової літератури) – застосовувалися для вивчення ідей громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі другої половини ХІХ – початку ХХ

століття; *історико-структурний* – забезпечив розробку структури дослідження, систематизацію історико-педагогічних джерел; *історико-генезисний* – дав змогу проаналізувати розвиток ідей громадянського виховання особистості в класичній педагогічній думці; *історико-хронологічний* – сприяв обґрунтуванню етапів становлення й розвитку ідей громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі другої половини ХІХ – початку ХХ століття; *історико-компаративістський* – дав можливість виявити різні позиції тогочасної вітчизняної інтелігенції щодо розв’язання проблеми формування громадянина й з’ясувати форми, методи та провідні тенденції у практиці громадянського виховання дітей і молоді; *ретро-праксиметричний* – сприяв вивченню архівних джерел, публіцистичної та літературної спадщини з точки зору особистісного внеску вітчизняних громадських діячів і педагогів у розв’язання проблеми громадянського виховання дітей і молоді у досліджуваній період; *історико-актуалізаційний* – став основою для визначення перспективних напрямів творчого застосування теорії та практики громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі другої половини ХІХ – початку ХХ століття в сучасних умовах українського державотворення.

Джерельна база дослідження. У процесі історико-педагогічного пошуку опрацьовано 998 науково-педагогічних джерел та 198 архівних справ, зокрема, документи і матеріали Центрального державного історичного архіву України м. Києва (фонд 707 – «Управління Київського навчального округу», фонд 12 – «Київська духовна консисторія»), Державного міського архіву м. Києва (фонд 168 – «Київське товариство грамотності»), Державного історичного архіву України м. Львова (фонд 348 – «Товариство “Просвіта”», фонд 206 – «Українське педагогічне товариство “Рідна школа”»), Державного архіву Луганської області (фонд 38 – «Луганська приватна гімназія Локтюшової», фонд 41 – «Приватна жіноча гімназія Воскресенської»), Державного архіву Рівненської області (фонд 13 – «Дирекція народних училищ», фонд 133 – «Квасилівське двокласне сільське училище Здолбунівського повіту», фонд 215 – «Рівненське реальне училище», фонд 570 – «Київський навчальний округ»), Державного архіву Харківської області (фонд 200 – «Харківське товариство розповсюдження в народі грамотності», фонд 667 – «Харківський університет», фонд 770 – «Харківський технологічний інститут»), Державного архіву Івано-Франківської області (фонд 2 – «Станіславське воєводське управління»), Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. Сухомлинського, Державної наукової бібліотеки імені В. Короленка, Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

У дисертації проаналізовано вітчизняні законодавчі документи досліджуваного періоду: університетські статuti (1863, 1894 рр.), положення про шкільну освіту (1828, 1864, 1871, 1874, 1884 рр.), рескрипти, циркуляри, опубліковані у Збірнику постанов по Міністерству народної освіти, Журналі міністерства народної освіти, Валуєвський циркуляр (1863 р.), Емський указ (1876 р.), Маніфест про вдосконалення державного порядку (від 17 жовтня 1905 р.), Тимчасові правила про товариства й спілки (від 4 березня 1906 р.), укази про скасування обмежень українського слова (від 24 листопада 1905 р. та 26 квітня 1906 р.).

Фактичним матеріалом для дослідження стали наукові, педагогічні, літературні та публіцистичні твори представників вітчизняного громадсько-педагогічного руху – В. Вернадського, М. Демкова, М. Драгоманова, М. Грушевського, М. Пирогова, С. Русової, К. Ушинського, твори й листи П. Грабовського, Б. Грінченка, В. Короленка, О. Кобилянської, Н. Кобринської, М. Коцюбинського, П. Куліша, П. Мирного, Л. Українки, І. Франка, Г. Хоткевича та інших.

Окрему групу джерел склали посібники й підручники з педагогіки: «О христианском воспитании» (1860 р.) О. Базарова, «Уроки по классу христианской педагогики» (1875 р.) В. Владиславлева, «Педагогические правила и законы» (1899 р.) М. Демкова, «Народная педагогия в пользу училищ и учителей сельских» (1857 р.) О. Духновича, «Наука жизни, или Как молодому человеку жить на свете» (1859 р.) Є. Диммана, «Руководство для земских гласных и учителей сельских школ» (1879 р.) М. Корфа, «Основные законы воспитания» М. Міллера-Красовського (1859 р.), «Курс общей педагогики с приложениями» (1869 р.) П. Юркевича.

У процесі наукового пошуку вивчено тогочасні періодичні видання: «Журнал Министерства Народного Просвещения», «Киевская старина», «Народ», «Педагогический сборник», «Основа», «Русская мысль», «Русская старина», «Русский архив», «Світло», «Труды Педагогического отдела историко-филологического общества», «Україна», в яких друкувалися художні твори, наукові та публіцистичні статті, що присвячувалися питанням малоросійської літератури, історії козаччини, народних традицій і побуту, діяльності просвітницьких товариств, громадських бібліотек і «недільних» шкіл, а також дискутувалися проблеми освіти, рідної мови, національного шкільництва.

Підґрунтям для написання дисертації слугували фундаментальні історико-педагогічні праці Л. Ваховського, Н. Дем'яненко, М. Євтуха, С. Золотухіної, У. Кецик, О. Сухомлинської та інших, монографії з питань становлення національної системи освіти О. Адаменко, Л. Березівської, Т. Завгородньої, В. Курила, О. Михайличенка, М. Сметанського, Б. Ступарика, Т. Усатенко та інших, наукові розробки Т. Завгородньої, І. Зайченко, З. Нагачевської, О. Кравченко, О. Мушки, Т. Надім'янової, Л. Редькіної, Н. Шевченко та інших, що присвячені просвітницькій діяльності вітчизняної інтелігенції в період ХІХ – ХХ ст., а також дисертаційні роботи з проблеми громадянського виховання особистості І. Кучинської, Н. Чернухи, С. Головчук, І. Василенко, К. Чернишової та інших.

Хронологічні межі дисертації охоплюють період з 1859 по 1910 рр. Визначення нижньої межі дослідження пов'язане із заснуванням у Санкт-Петербурзі першої Громади (1859 р.), яка мала на меті широке просвітництво народу, розгортанням вітчизняного громадсько-педагогічного руху, що відбулося завдяки лібералізації суспільно-політичного життя та прогресивних перетворень в освіті (затвердження «Статуту гімназій і прогімназій», «Положення про губернські і повітові земські установи», «Положення про початкові народні училища», прийняття нового університетського статуту). У цей час вітчизняна інтелігенція прагнула перейти від висунення пропозицій (реформування освіти відповідно до нових соціально-економічних умов з метою підготовки «нової» особистості – «освіченого громадянина», здатного жити й діяти «з користю для себе і для інших»)

до спроб втілити їх у життя за допомогою «еволюційних» або «революційних» шляхів.

Визначення верхньої межі зумовлене подіями, що відбулися після революційних заворушень 1905–1907 рр. унаслідок реакційних дій російського уряду – покаранням багатьох учасників загальноросійського визвольного руху, закриттям на східноукраїнських землях більше половини україномовних періодичних видань та товариств «Просвіти».

Історичною «крапкою» для вітчизняного громадсько-педагогічного руху стало видане в 1910 р. розпорядження П. Столипіна, згідно з яким було заборонено всілякі культурно-просвітницькі організації, тому що «утворення товариств ... на ґрунті ... національних інтересів веде до поглиблення основ національної відокремленості».

Територіальні межі дослідження. Розгортання вітчизняного громадсько-педагогічного руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст. відбувалося на теренах Російської імперії передусім за активної участі представників східноукраїнської інтелігенції (ядро першої Громади склали М. Костомаров, В. Белозерський, П. Куліш, Т. Шевченко, а ідея відкриття «недільних» шкіл була запропонована студентом Київського університету Т. Вороним).

Як зазначила О. Сухомлинська, в умовах роз'єднаності українських земель розподіл у педагогічній думці проходив не за державними кордонами між Росією та Австро-Угорщиною, а за типом мислення, за світоглядними позиціями, що дає підставу розглядати вітчизняний громадсько-педагогічний рух як культурно-освітнє явище, розповсюджене на широкій території – в Росії, Східній та Західній Україні.

Водночас слід зауважити, що вітчизняний громадсько-педагогічний рух був частиною загальноросійського й національного визвольного руху, а у перші роки свого існування відобразив спільність інтересів як російської громадськості, так і української. Проте, після прийняття російською владою Валуєвського циркуляру (1863 р.) та Емського указу (1876 р.), інтереси українства в ньому отримали своє особливе звучання: право на освіту рідною мовою, автономна або самостійна українська державність, ідея соборності, українська національна ідея. Звідси «малоросійська» складова вітчизняного громадсько-педагогічного руху в контексті розв'язання проблеми громадянина набула своєрідності, тому її вивчення є найбільш актуальним для оптимізації громадянського виховання дітей і молоді в сучасній Україні.

Внесок у розв'язання проблеми громадянського виховання з боку російських громадських діячів, письменників і педагогів, які в обраний для дослідження час діяли на території Росії й не торкалися інтересів українства, може бути предметом окремого наукового пошуку.

Наукова новизна та теоретичне значення одержаних результатів дослідження полягають в тому, що *вперше*:

- здійснено системний аналіз ідей та досвіду громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі досліджуваного періоду;
- обґрунтовано *етапи* становлення й розвитку ідей громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі: *перший* (1859–1880 рр.) – *оформлення і розмежування позицій вітчизняних громадських діячів і педагогів у розв'язанні проблеми громадянського виховання особистості; другий*

(1881–1894 рр.) – посилення національно-патріотичних настроїв вітчизняної інтелігенції у формуванні громадянськості дітей і молоді; третій (1895–1910 рр.) – розв’язання проблеми формування громадянина в контексті української національної ідеї;

- систематизовано погляди вітчизняних громадських діячів, науковців, письменників і педагогів досліджуваного періоду на ідеал громадянина, котрому притаманні загальнолюдські (гуманність, моральність, доброта, правдивість, справедливість, чесність), суспільно значущі (освіченість, всебічна розвиненість, соціальна активність, відповідальність, оптимізм, відданість обраній справі, порядність, працьовитість, добродійність, почуття громадянського обов’язку), національно-патріотичні (народність, релігійність, висока моральність, любов до батьківщини й рідної мови, працелюбність, щирість, чесність, рішучість, оптимізм, духовна міць, готовність до захисту своєї землі та самопожертвування заради щасливого майбутнього українського народу) риси, сформованість яких розглядалася як мета громадянського виховання;

- узагальнено думки й уявлення представників вітчизняного громадсько-педагогічного руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст. щодо шляхів формування особистості громадянина-патріота: а) використання національних традицій, вивчення фольклору, історії, літератури; б) співпраця сім’ї та школи, спрямована на підвищення відповідальності батьків, особливо жінки-матері, за розвиток моральності, працелюбності особистості; в) спонукання дітей і молоді до самоосвіти, озброєння правовими знаннями учнів та їхніх батьків; г) організація суспільно-корисної діяльності дітей і молоді; д) підвищення ролі вчителя, його особистого прикладу і громадянської позиції (бути розумним, сильним, незалежним, любити дітей, керуватися гуманними, демократичними принципами життя); е) науково-методичне забезпечення національного характеру освіти і виховання (навчання рідною мовою, використання українських підручників, підготовка учителя, здатного навчати і виховувати дітей в інтересах українства);

- систематизовано форми й методи громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: організація народних читань і лекцій, концертів, маніфестацій, святкування ювілейних дат; наповнення лекцій виховним змістом, діяльність студентських гуртків і об’єднань; проведення додаткових уроків, читань, бесід, вивчення рідної мови тощо;

- визначено провідні тенденції громадянського виховання дітей і молоді: «дуальність» як співіснування й протистояння різних ідеалів – офіційного («обмежений виконавець») та громадського («освічений громадянин»); «суперечливість» як наявність невідповідності між теоретичним декларуванням «радикальної» позиції та практичною реалізацією «поміркованої»; «прагматизм», як орієнтування вітчизняної інтелігенції на реальні потреби життя й застосування «культуриництва» як «легального» шляху для досягнення ідеалу громадянина;

- розкрито, як використовувались ідеї та досвід громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі за часів української

державності доби УНР і в радянській період, окреслено перспективи їх творчого застосування в умовах сучасного українського державотворення.

У процесі дослідження *уточнено* методологічні та теоретичні засади історико-педагогічного вивчення проблеми громадянського виховання і пов'язаний з ним понятійно-категоріальний апарат («громадянин», «громадянськість», «громадянське виховання», «громадянська освіта»), *доповнено* наукові уявлення про ретроспективу ідей громадянського виховання особистості у вигляді «деперсоналізованого», «персоналізованого» й «поліперсоналізованого» вирішення означеної проблеми.

Подальшого розвитку набула науково-об'єктивна інтерпретація становлення й розвитку ідей громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. як відносно самостійного соціокультурного явища в контексті реальних потреб життя та суспільних інтересів.

До наукового обігу введено маловідомі твори: літературна пам'ятка другої половини ХVІІІ ст. «Разговор Великороссии с Малороссией»; трактат «Детский Эдем до искушения плода от древа познания добра и зла (из детского мира деревенского мальчика)»; маловивчені архівні матеріали: листи Х. Алчевської та Г. Хоткевича до правління Харківського товариства розповсюдження в народі грамотності – відповідно від 17 та 23 березня 1905 р., письмове звернення студентів 4-го курсу до навчального комітету Харківського технологічного інституту від 21 вересня 1906 р., доповідна записка г. Міністру народної освіти викладачів і лаборантів Харківського технологічного інституту Олександра ІІІ, датована вереснем 1906 р.; архівні справи: фонд 200. Харьковское общество распространения в народе грамотности (1869–1920 гг.). Оп. 1. Спр. 102 «Отчет о деятельности Славянского и инструкции Сумскому комитету Харьковского общества», 1890 г., Спр. 143 «Отчеты сельских библиотек», 1893 г.; фонд 635. Харьковский губернский училищный совет (1880–1917 гг.). Оп. 1. Спр. 9 «Журналы заседаний Харьковского городского училищного совета», 1905 г.; фонд 770. Харьковский технологический институт. Оп. 1. Спр. 424 «О студенческих кружках», 1902–1904 гг.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що матеріали дисертаційної роботи дозволяють вирішувати практичні питання національно-патріотичного й громадянського виховання дітей і молоді в сучасних умовах українського державотворення.

Одержані в процесі дослідження напрацювання *реалізовані* під час викладання таких навчальних дисциплін, як «Педагогіка», «Педагогіка вищої школи» та «Історія педагогіки», а також при написанні студентами курсових і дипломних робіт, тематика яких була пов'язана з питаннями історії, теорії та практики громадянського виховання дітей і молоді.

Висновки й рекомендації дисертаційної роботи *впроваджені* в навчально-виховний процес Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (довідка № 01-963 від 24.10.2012 р.), Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут» (довідка № 984/01 від 16.10.2012 р.), Харківської державної академії фізичної культури (довідка № 1371/1 від 29.10.2012 р.), Інституту підвищення кваліфікації спеціалістів фармації Національного фармацевтичного університету (довідка № 57/288 від

23.10.2012 р.), Одеського обласного інституту вдосконалення вчителів (довідка № 887 від 18.09.2012 р.), Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (довідка № 06.05.167 від 7.06.2012 р.), Одеського інституту фінансів Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі (довідка № 463 від 26.10.2012 р.), Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (довідка № 519 від 18.10.2012 р.), Івано-Франківського інституту післядипломної педагогічної освіти (довідка № 01/840 від 14.09.2012 р.), Ізмаїльського державного гуманітарного університету (довідка № 438 від 27.09.2012 р.), відображені в навчальному посібнику «Громадянська освіта учнівської молоді: історико-педагогічні аспекти та термінологічне поле», який адресовано класним керівникам і вчителям для здійснення громадянського й патріотичного виховання школярів, проведення в 9–11 класах уроків з громадянської освіти, використані в методичних рекомендаціях з вивчення педагогічної психології для магістрантів спеціальності «Педагогіка вищої школи» у вищих навчальних закладах IV рівня акредитації, а також в інших науково-методичних виданнях.

Результати дисертації *можуть бути використані* науковцями, інтереси яких пов'язані з вивченням проблеми громадянського виховання особистості; при укладанні енциклопедичних і довідково-бібліографічних видань; для написання підручників та навчальних посібників, а також слугувати для вдосконалення навчально-виховної діяльності шкіл та ВНЗ I–IV рівнів акредитації в контексті сучасних національних і європейських вимог.

Особистий внесок автора в наукових працях, написаних у співавторстві, полягає в теоретичному обґрунтуванні основних ідей і положень досліджуваної проблеми, у визначенні ідеалу громадянина, змісту, шляхів громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі другої половини XIX – початку XX ст., у визначенні перспектив творчого використання прогресивних здобутків вітчизняних громадських діячів, письменників і педагогів досліджуваного періоду в розв'язанні означеної проблеми у формуванні громадянськості підростаючого покоління в сучасних умовах.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дисертації обговорювалися на засіданнях кафедр загальної педагогіки та педагогіки вищої школи, теорії і методики професійної освіти Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (2011–2012 рр.), педагогіки і психології Національного фармацевтичного університету (2007–2010 рр.), доповідалися на науково-практичних конференціях різного рівня: *міжнародних* – «Молодь на зламі тисячоліть: нове тисячоліття – нові проблеми» (Київ, 2000 р.); «Біоетика на порозі III тисячоліття» (Харків, 2000 р.); «Виховання в контексті соціальної адаптації студентства» (Харків, 2003 р.); «Формування громадянської компетентності учнівської молоді» (Харків, 2005 р.); «Гуманізація навчально-виховного процесу: Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: виховання громадянина» (Слов'янськ, 2007 р.); «Виховання сучасної студентської молоді» (Чернівці, 2007 р.); «Наука і соціальні проблеми суспільства: освіта, культура, духовність» (Харків, 2008 р.); «Наука и технология: шаг к современности» (Прага, 2009 р.); «Сравнительная педагогика в условиях международного сотрудничества и европейской интеграции» (Брест, 2009 р.); «Проблеми сучасної науки» (Прага,

2010 р.); «Спецпроект: аналіз наукових досліджень» (Дніпропетровськ, 2011 р.); «Проблемы современной дидактики: теория и практика» (Белгород, 2012 р.); «Освіта і доля націй: Сковородинівська традиція і сучасна філософія освіти» (Харків, 2012 р.); *всеукраїнських* – «Актуальні проблеми підготовки педагогічних кадрів до творчої професійної діяльності» (Мелітополь, 2006 р.); «Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки» (Запоріжжя, 2007 р.); «Культура, свідомість, мова в інформаційному суспільстві» (Харків, 2007 р.); «Психолого-педагогічні засади розвитку соборності особистості» (Київ, 2009 р.); «Сучасні аспекти виховання студентської молоді» (Харків, 2010 р.); «Фармація України. Погляд у майбутнє» (Харків, 2010 р.); «Сучасна освіта в умовах реформування: проблеми, теорія, практика» (Харків, 2011 р.); «Українська педагогіка 1920-х років – сучасні оцінки і виміри» (Умань, 2012 р.), а також на *науково-методичних семінарах*: «Педагогічна майстерність керівника освітнього закладу: теорія і практика» (Полтава, 2007 р.); «Молодь в соціокультурному просторі України» (Харків, 2010 р.), «Молодь в соціокультурному просторі України» (Харків, 2011 р.).

Публікації. Основні результати дослідження відображені в 67 наукових роботах (52 – одноосібні), серед яких 3 монографії, 4 навчальні посібники, 5 методичних рекомендацій, 26 статей у фахових виданнях (23 – одноосібних), 10 статей в інших виданнях, 19 – у матеріалах міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях та семінарах. Загальний обсяг авторського доробку з теми дослідження становить 74,5 друкованих аркушів.

Кандидатська дисертація на тему «Підготовка майбутнього вчителя до формування політичної культури школярів» за спеціальністю 13.00.01 – теорія та історія педагогіки захищена в 1995 р. в Харківському державному педагогічному університеті імені Г.С. Сковороди. У тексті докторської дисертації її матеріали не використовувалися.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, чотирьох розділів, висновків до розділів, висновків, додатків (9) на 18 стор., списку використаних джерел (1196 найменувань, з них 198 – архівні документи), 5 таблиць на 5 сторінках. Загальний обсяг роботи становить 527 сторінок, з них основного тексту – 405 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено об'єкт, предмет, мету й завдання; аргументовано концепцію, методологічні та теоретичні засади, методи дослідження; окреслено джерельну базу; розкрито наукову новизну та теоретичне й практичне значення дисертаційної роботи; визначено особистий внесок автора у наукових працях; висвітлено відомості про апробацію та впровадження одержаних результатів дослідження.

У першому розділі «**Громадянське виховання особистості як історико-педагогічна проблема**» з'ясовано термінологічне поле дослідження, розкрито витоки ідей громадянського виховання в класичній педагогічній спадщині та

становлення ідеалу громадянина в офіційній вітчизняній педагогіці впродовж XVIII – першої половини ХХ ст.

У процесі дослідження встановлено, що одним із важливих завдань кожної держави на різних етапах її розвитку є виховання громадян, тобто постійного населення, яке користується певними правами, що є основою статусу *громадянина*, й виконує обов'язки, встановлені законами цієї держави. Реалізація такої установки забезпечується формуванням *громадянськості*, що в наукових працях визначається як сукупність високорозвиненої моральності, зрілої політичної та правової свідомості, патріотизму, почуття гордості за свою країну, її традицій, звичаїв та причетності до історичної долі вітчизни і свого народу (О. Алексєєва, І. Жадан, Н. Косарева, С. Рябов, О. Сухомлинська та інші). При цьому громадянськість виступає базовою соціальною установкою, що відбиває готовність особистості свідомо приймати й добровільно, відповідально виконувати державні закони й суспільні вимоги та виявляється в *громадянській позиції*, тобто системі ціннісних і соціальних орієнтацій кожного громадянина країни й суспільства (О. Алексєєва, М. Боришевський, О. Кошопал, В. Лутовінов, М. Сметанський та інші).

Отже, громадянськість особистості є одночасно виявленням патріотизму, почуття любові до вітчизни, готовності до її захисту, бажання працювати на благо суспільства (Н. Савотіна, О. Сухомлинська, Г. Філонов, С. Шехтер та інші).

У наукових працях С. Гессена, Н. Косаревої, А. Макаренка, В. Сухомлинського, Г. Філонова та інших *громадянське виховання* розглядається як процес формування громадянськості особистості, що дає їй змогу бути морально, соціально, політично, юридично дієздатною та захищеною.

З'ясування термінологічного поля дослідження, використання наробок з методології педагогіки та історії педагогіки (Л. Ваховський, В. Галстон, С. Гончаренко, В. Краєвський, І. Осмолівська, В. Паркер, О. Сухомлинська та інші) дозволило дослідити питання становлення й розвитку ідей громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі другої половини ХІХ – початку ХХ ст., а також розкрити витоки ідей громадянського виховання.

У межах класичної європейської спадщини у розв'язанні проблеми формування громадянина своє належне місце посіли погляди Сократа про важливість виховання громадян з гідним рівнем політичної активності; думка Платона щодо основної функції держави – виховання «добрих громадян», котрим не потрібні закони, тому що вони самостійно зможуть регулювати свою поведінку; переконання Аристотеля щодо необхідності виховання справедливого й законотворчого громадянина, який прагне до зміцнення своєї держави; ідея Ж.-Ж. Руссо про виховання дітей як відповідальних громадян в умовах рівності та свободи; розуміння І. Кантом моральності як основи громадянськості особистості; принцип гуманізму у вихованні громадянина, на якому акцентували увагу Й. Песталоцці та Ф. Дістервег; цінності справедливого життя – моральність, свобода, чесність, які пропагували К. Анрі, Р. Оуен, Ш. Фур'є.

Особливістю розв'язання проблеми громадянського виховання у вітчизняній педагогічній думці стали: в період Х–ХІІ ст. – ідеї про необхідність особистого прикладу «правителя» у виявленні громадянських рис і патріотичних почуттів

(Гларіон, Я. Мудрий, В. Мономах), єдності слов'янських народів (Нестор); впродовж XV–XVIII ст. – ідеї корисності знань як для особистого, так і для загальносуспільного добробуту (І. Борецький, М. Смотрицький, К. Ставровецький, І. Федоров), оптимізму, віри в щасливе життя та негативного ставлення до користолюбства, ледарства, неуцтва (І. Галятовський, І. Кроковський, Ф. Прокопович, С. Яворський). Крім того, О. Безбородько, В. Белінський, М. Ломоносов, М. Новиков, Г. Полетика, О. Радищев, Г. Сковорода у розв'язанні проблеми формування громадянина висловлювалися за народність, національну гордість, розуміння досконалого ідеалу громадянина як патріота, високоморальної та працелюбної людини, яка з любов'ю ставиться до знань і науки й безкорисливо служить вітчизні.

Упродовж першої половини XIX століття, як свідчить аналіз вітчизняної теорії та практики громадянського виховання особистості, у розв'язанні досліджуваної проблеми на офіційному рівні ствердилася «моноідеологічна» позиція, спрямована на формування покірної, законслухняної, відданої «Богу і Царю» особистості.

Із початком інтенсивного розвитку громадської педагогіки (1861 р.), яка, за свідченням П. Каптерева, припинила панування державної педагогіки, вітчизняна інтелігенція висунула альтернативний по відношенню до офіційного ідеалу «обмеженого виконавця» образ «освіченого громадянина», який відповідав реальним потребам тогочасного суспільства.

У другому розділі **«Погляди вітчизняних громадських діячів і педагогів другої половини XIX – початку XX століття на ідеал, зміст і шляхи громадянського виховання дітей і молоді»** обґрунтовано етапи, проаналізовано й систематизовано думки та уявлення представників вітчизняного громадсько-педагогічного руху досліджуваного періоду щодо основних питань проблеми формування громадянськості дітей і молоді.

З урахуванням того, що тогочасна вітчизняна педагогічна думка відбивала не тільки соціально-економічні та культурно-освітні умови життя, а й характер внутрішньої державної політики (О. Сухомлинська), на основі обраних конкретних критеріїв – характер внутрішньої офіційної політики; світоглядні орієнтири вітчизняної інтелігенції; пріоритетність позицій громадських діячів, письменників і педагогів у розв'язанні проблеми формування громадянина; змінність мети, змісту й шляхів громадянського виховання – було обґрунтовано такі *етапи*:

Перший етап (1859–1880 рр.) – оформлення і розмежування позицій вітчизняної інтелігенції в розв'язанні проблеми громадянського виховання особистості – характеризується пануванням у середовищі вітчизняної інтелігенції буржуазної ідеології, на засадах якої висунуто образ «освіченого громадянина»; утворенням в умовах відносно ліберального правління Олександра II (1855–1880 рр.) різних настроїв по відношенню до офіційної російської ідеології та австро-угорської державності, внаслідок чого відбулося розмежування позицій: «лояльна», «поміркована», «радикальна», а відповідно до цього – поглядів на ідеал громадянина, який було конкретизовано в різних образах «освіченого громадянина», що зумовило основні шляхи його досягнення – «культурництво» або «політичну пропаганду».

Узагальнену характеристику розв'язання проблеми формування громадянина на *першому етапі* подано в табл. 1.

Таблиця 1

**Розв'язання проблеми громадянського виховання
дітей і молоді на першому етапі (1859–1880 рр.)**

Позиція щодо розв'язання проблеми	Ставлення до офіційної влади	Погляд на майбутнє української державності	Ідеал громадянина	Основний шлях досягнення висунутого ідеалу	Представники вітчизняного громадсько-педагогічного руху
1	2	3	4	5	6
Лояльна	Не заперечувалася російська або австро-угорська державність на території українських земель	Збереження існуючого статусу українських земель за умови широких демократичних перетворень	«Освічений громадянин», який діє й працює на користь суспільства	Забезпечення доступності, освіти, її гуманізація та демократизація	М. Пирогов, К. Ушинський, М. Корф, П. Юркевич, С. Миропольський
Поміrkована	Висувалася ідея щодо об'єднання українських земель під захистом Росії	Створення автономії України у складі Російської імперії	«Освічений громадянин», який виступає захисником інтересів українського народу	Здійснення просвітництва в різних можливих формах – «культурництво»	В. Антонович, О. Духнович, М. Костомаров, П. Куліш, П. Чубинський
Радикальна	Заперечувалася як російська, так й австро-угорська державність на території українських земель	Досягнення самостійної та незалежної української державності	«Освічений громадянин», який бореться за кардинальну зміну державного ладу	Поширення революційних ідей та заклик до повалення імперського ладу на території українських земель – «політична пропаганда»	М. Драгоманов, О. Кониський, А. Свидницький, Т. Шевченко

Упродовж 60–70-х рр. XIX ст. певна частина представників вітчизняного громадсько-педагогічного руху (М. Корф, С. Миропольський, М. Пирогов, К. Ушинський, П. Юркевич та інші) у розв'язанні проблеми громадянського виховання особистості виявляла «лояльні» позиції, але не підтримувала офіційного ідеалу громадянина («обмежений виконавець») і виступала за формування «нової» особистості («освіченого громадянина»).

Установлено, що в цей час певна частина вітчизняної інтелігенції прагнула розв'язати проблему формування громадянина в межах гуманістичної парадигми і метою громадянського виховання вважала підготовку «чесної, правдивої, щирої» людини (М. Пирогов), «корисного громадянина», здатного любити вітчизну, віддано служити обраній справі, розвинутого фізично й духовно, працьовитого, дисциплінованого, з різнобічними знаннями, високою моральністю, почуттям патріотизму, справедливості, чесності (М. Корф, С. Миропольський, К. Ушинський).

Інша частина вітчизняної інтелігенції, як відзначила О. Сухомлинська, мислила в контексті єдності людини і природи, людини і Бога й обрала для себе етнографічно-культурницьку, народну світоглядну парадигму (В. Антонович, Г. Врецьона, М. Драгоманов, О. Духнович, О. Кониський, П. Куліш, М. Костомаров, Т. Шевченко, Ю. Федькович та інші). Системний аналіз поглядів цих громадських діячів і педагогів на розв'язання проблеми громадянського виховання дав можливість стверджувати, що вони, враховуючи загальноєвропейські традиції гуманізму і демократизму, спиралися на народне коріння та національну культурну спадщину і виступали за ідеал громадянина-патріота, який залежно від обраних позицій – «поміrkованих» (забезпечення еволюційних змін у суспільстві й освіті шляхом культурно-просвітницької діяльності) або «радикальних» (революційний шлях зміни державного ладу й розбудова «нової» школи) – конкретизувався в образі «громадянина-захисника» (В. Антонович, О. Духнович, М. Костомаров, П. Куліш, М. Тулов, П. Чубинський) або «громадянина-революціонера» (М. Драгоманов, О. Кониський, А. Свидницький, Т. Шевченко).

Ці громадські діячі та педагоги діяли в межах національно-демократичної парадигми й метою громадянського виховання вважали підготовку «людей, свіжих душею і міцних здоров'ям» (П. Куліш), зрощення «синів народу» – добрих і гуманних, спроможних поєднати суспільні та особисті інтереси, високоморальних, які уособлюють «людинолюбство» і усвідомлюють перший обов'язок «до Бога», «другий же до свого народу» (О. Духнович).

З'ясовано, що вітчизняна інтелігенція в основу формування громадянськості дітей і молоді поклала моральне виховання, яке мало доповнюватися розумовим і фізичним розвитком, вихованням працьовитості (С. Миропольський, К. Ушинський, Т. Шевченко), набуттям правових (О. Духнович, М. Корф) і політичних (М. Драгоманов, М. Костомаров, П. Куліш) знань.

Другий етап (1881–1894 рр.) – посилення національно-патріотичних настроїв вітчизняної інтелігенції у формуванні громадянськості дітей і молоді – характеризується (табл. 2 на с. 17) зникненням «лояльних» позицій і відмовою від «радикальних» на користь «поміrkованих» унаслідок реакційних дій уряду Олександра III (1881–1894 рр.); культивуванням ідеалу громадянина-патріота внаслідок посилення «русифікації» з боку російського уряду (Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р.) і утисків української мови австро-угорською владою (ухвалення 1879 р. «мовного закону»); проникненням у середовище вітчизняних громадських діячів, науковців, письменників і педагогів соціалістичних ідей та встановленням співпраці східноукраїнської інтелігенції із західноукраїнською; оформленням ідеї соборності – розуміння єдності та неподільності українських земель і прагнення до їх об'єднання.

У 1881–1894 рр. проблема формування громадянина у вітчизняному громадсько-педагогічному русі розв’язувалася в межах національно-демократичної парадигми – погляди вітчизняної інтелігенції сконцентрувалися навколо ідеалу громадянина-патріота, в образі якого продовжували стверджуватися кращі людські риси і якості (висока моральність, працелюбність, щирість, чесність), а також цінності добра, краси та щастя, всебічний розвиток, соціальна активність, оптимізм, відданість обраній справі, любов до батьківщини, готовність захищати рідну землю, рішучість, духовна міць, готовність до самопожертвування заради щасливого майбутнього.

Таблиця 2

**Розв’язання проблеми громадянського виховання
дітей і молоді на другому етапі (1881–1894 рр.)**

Позиція щодо розв’язання проблеми	Особливість виявлення позицій	Ідеал громадянина	Основний шлях досягнення висунутого ідеалу на практиці	Представники вітчизняного громадсько-педагогічного руху
1	2	3	4	5
Поміркована	Переважала в діяльності «українофільської» інтелігенції	«Громадянин-захисник», який відстоює українську мову, національну історію й культуру в мирний спосіб	Розвиток національної свідомості та патріотичних почуттів через просвітницьку, наукову та етнографічну діяльність	Д. Багалій, П. Єфименко, П. Житецький, М. Костомаров, П. Куліш, М. Сумцов
Радикальна	Декларувалася, але на практиці майже не використовувалася	«Громадянин-революціонер», який бореться за втілення в життя соціалістичних ідей	Револьюційна пропаганда зусиллями політичних партій та об’єднань	Б. Грінченко, П. Грабовський, М. Коцюбинський, М. Павлик, І. Франко

На основі аналізу історичних та історико-педагогічних праць встановлено, що в цей час, завдяки налагодженню тісної співпраці східноукраїнської та західноукраїнської інтелігенції (Галичина – «П’ємонт українського руху»), оформилась ідея соборності, а розуміння ідеалу громадянина-патріота пов’язалося як з тогочасними потребами громадськості, так і з уявленнями про майбутній суспільний устрій (П. Житецький, М. Коцюбинський, П. Мирний, І. Франко та інші).

Уважаючи освіту й науку знаряддям соціального прогресу, «легальними» способами поліпшення життя народу, деякі громадські діячі та педагоги (В. Короленко, П. Житецький, О. Пчілка та інші) обрали «помірковану» позицію й пропагували «культурницький» шлях виховання освіченого й національно свідомого громадянина, тобто громадянина-захисника, спроможного відстоювати автономні

права українського народу на рідну мову, власну історію, культуру в умовах імперського ладу життя й таким чином сприяти переходу до нового – більш справедливого й щасливого для українського народу – майбутнього суспільства.

Під впливом марксистських ідей частина вітчизняної інтелігенції (П. Грабовський, О. Кобилянська, М. Коцюбинський, П. Мирний, І. Франко та інші) зайняла «радикальну» позицію й виступила за ідеал «громадянина-революціонера» з метою забезпечення докорінної зміни державного ладу й розбудови «нового» суспільства, в якому метою освіти і виховання буде всебічний розвиток духовних і фізичних сил людини.

З'ясовано, що вітчизняні громадські діячі та педагоги, засуджуючи псевдопатріотизм, підтвердили високу значущість провідної риси особистості громадянина – моральності як показника істинності патріотизму і громадянських устремлінь людини (О. Кобилянська, М. Коцюбинський, П. Грабовський, П. Мирний, М. Павлик, О. Пчілка та інші).

Третій етап (1895–1910 рр.) – розв'язання проблеми формування громадянина в контексті української національної ідеї – характеризується прагненням громадськості до кардинальних змін в освіті відповідно до потреб життя; поширенням соціалістичних ідей, «політизацією» вітчизняного громадсько-педагогічного руху на тлі спочатку ліберально-демократичного, а пізніше – реакційного за характером правління Миколи II (1894–1917 рр.); «духовним розривом» між старшим і молодшим поколіннями вітчизняної інтелігенції (табл. 3 на с. 19); утвердженням ідеалу «революціонера-борця»; оформленням української національної ідеї, що забезпечило розуміння ідеалу громадянина через поєднання «національного» та «інтернаціонального».

У 1895–1910 рр. вітчизняна інтелігенція розвинула ідеал громадянина-патріота в контексті української національної ідеї, який відбив загальноєвропейські цінності (гуманізм, демократизм, свобода, рівність, гідність, справедливість) та національно-патріотичні риси (любов до рідної землі, працелюбність, волелюбність, готовність до боротьби за кращу долю народу), та висловила переконання щодо необхідності розбудови «нової» школи, яка покликана була розв'язати не тільки соціальні потреби (відповідність змісту й характеру підготовки підростаючого покоління реальним обставинам тогочасного життя), а й національні (освіта як чинник ствердження української національної ідеї та розбудови української державності).

У цей час вітчизняні громадські діячі, науковці, письменники і педагоги наголошували на необхідності повноти «розвитку фізичних і духовних сил», «морального самовдосконалення» (М. Демков), гармонійності розуму, почуттів і волі (І. Сикорський), усвідомлення людиною сил і прав для розумного управління своїм існуванням (В. Вернадський), а також на важливості поєднання в образі громадянина-патріота «національного» та «інтернаціонального», тобто висловили розуміння ідеалу громадянина як людини національної і світової спільноти (Б. Грінченко, М. Грушевський, С. Русова та інші).

Своєрідність «радикальних» і «поміркованих» позицій (а відповідно – пропагування ідеалів «громадянина-революціонера» й «громадянина-захисника») виявилася в наявності оптимізму (віру в результативність боротьби за інтереси народу висловлювали Л. Українка, Б. Лепкий, В. Пачковський, О. Олесь,

М. Черемшина, Г. Чупринка, Г. Хоткевич та інші) та песимізму (не вважали можливим задоволення інтересів народу в найближчий час Л. Мартович, В. Стефанік та інші).

Таблиця 3

«Духовний розрив» між молодшим і старшим поколіннями вітчизняної інтелігенції у розв’язанні проблеми громадянського виховання дітей і молоді на третьому етапі (1895–1910 рр.)

Особливість позицій вітчизняної інтелігенції	Ідеал громадянина	Основний шлях досягнення висунутого ідеалу	Ставлення до попереднього досвіду громадянського виховання дітей і молоді
Старше покоління дотримувалося «поміркованої» позиції у вигляді «раціонального прагматизму» – забезпечення «реальної» підготовки дітей і молоді до життя	Громадянин-патріот майбутнього суспільства, що поєднує в собі «національне» та «інтернаціональне»	Використання легальних форм просвітницької діяльності	Застосування раніше перевірених форм та методів
Молодше покоління виявляло «радикальну» позицію у вигляді «революційного романтизму» – захоплення революційними ідеями й прагнення до кардинальних суспільних змін	Громадянин-революціонер, який бореться за втілення в життя соціалістичних ідей	Розповсюдження революційних ідей, залучення молоді до акцій протесту й терористичних актів	Нехтування попереднім досвідом «культурництва»

Узагальнена характеристика становлення і розвитку ідеалу громадянина й змісту громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі наведено у табл. 4 на с. 20.

Аналіз творчої спадщини вітчизняних громадських діячів, письменників і педагогів дозволив встановити, що в досягненні ідеалу громадянина-патріота вони закликали до використання ідеї народності, наголошували на цінності рідної мови, вказували на значущість родинного виховання, діяльності вчителів, національного характеру освіти і виховання.

У 1860–1870-х рр., в умовах посилення «русифікації», вітчизняні громадські діячі та педагоги активно виступали за використання ідеї народності та рідної мови у формуванні особистості громадянина-патріота (О. Духнович, Ю. Федькович, А. Свидницький, Т. Шевченко, К. Ушинський), вважаючи останню «кращим цвітом духовного життя» (К. Ушинський), «єдиним скарбом» народу (П. Куліш).

Становлення й розвиток ідеалу громадянина та змісту громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі

Загальні етапи становлення і розвитку ідей громадянського виховання	Ідеал громадянина	Зміст національно-патріотичної складової	Особливість висвітлення ідеалу громадянина
1	2	3	4
Оформлення й розмежування позицій вітчизняної інтелігенції у розв'язанні проблеми громадянського виховання особистості (1859–1880 рр.)	Поєднання загальнолюдських рис – гуманності, гідності, моральності, доброти, правдивості, справедливості, чесності та суспільно значущих – освіченості, порядності, працьовитості, відповідальності, відданості народу й вітчизні	Розумове виховання, формування високої моральності, розвиток національної свідомості та гордості, патріотизму, «духу народності», виховання релігійності, любові й доброзичливості до співвітчизників, формування почуття громадянського обов'язку	У межах гуманістичної парадигми як ідеал «освіченого громадянина», альтернативний офіційному ідеалу «обмеженого виконавця»
Посилення національно-патріотичних настроїв вітчизняної інтелігенції у формуванні громадянськості дітей і молоді (1881–1894 рр.)	Актуалізація в ідеалі громадянина загальноєвропейських цінностей – гуманізму, демократизму, свободи, рівності, а також національно-патріотичних почуттів – любові до вітчизни, рідної землі, свого народу	Всебічний розвиток – розумовий, моральний, фізичний, формування готовності до захисту рідної мови, здатності зберігати народні традиції, історію і культуру	У межах національно-демократичної парадигми як «громадянин-захисник» або «громадянин-революціонер», що дбають про загальноукраїнські інтереси на засадах ідеї соборності
Розв'язання проблеми формування громадянина в контексті української національної ідеї (1895–1910 рр.)	Відобразив тогочасну потребу суспільства в людині з «реальною» підготовкою до життя, гармонійно розвинутій у фізичному й духовному сенсі	Гармонійне поєднання розумового, морального і фізичного розвитку, формування національно-патріотичних рис у поєднанні з почуттям інтернаціоналізму	У контексті української національної ідеї як громадянин-патріот у поєднанні «національного» та «інтернаціонального», у досягненні якого виявлялися оптимістичні та песимістичні настрої

Після Емського указу (1876 р.) та «мовного закону» (1879 р.), українська мова виступила «ареною боротьби» в справі громадянського виховання дітей і молоді. Вітчизняна інтелігенція виступила на її захист і визнала її обов'язковою умовою і визначальним засобом піднесення національної свідомості та патріотичних почуттів дітей і молоді – «нація народжується біля дитячої колиски» і «лише на рідному

грунті, серед рідного слова, пісні здатна вирости свідомо дитина» (С. Русова), рідна мова «спаює ... нерозривно до купи, передаючи з одного покоління на друге всі його досвіди, здобутки, бажання і туги, усю духовну спадщину» (С. Смаль-Стоцький), «наше гасло і мета: рідна мова в рідній школі!» (О. Олесь).

Крім того, В. Антонович, М. Аркас, П. Грабовський, М. Грушевський, П. Житецький, О. Кобилянська, Н. Кобринська, М. Коцюбинський, П. Мирний, І. Франко та інші відзначили, що рідна мова дає можливість використовувати кращі здобутки фольклору, історії, літератури, а П. Грабовський, М. Коцюбинський, В. Короленко закликали збагачувати розвиток особистості вивченням інших європейських мов, особливо російської, вносячи тим самим інтернаціональні мотиви у розв'язання проблеми громадянського виховання дітей і молоді.

Установлено, що вітчизняна інтелігенція акцентувала увагу на визначальній ролі батьків у розвитку патріотичних почуттів і громадянських рис дитини – «хата має бути першою школою і першою церквою чоловікові» (П. Куліш), в якій «батьки повинні на користь суспільства дітей виховувати» (О. Духнович), а жінка-мати (народний символ любові та самовідданості) виконує неперевершену роль у розвитку дитини (П. Житецький, О. Кобилянська, С. Русова, Л. Українка, І. Франко) – вона «має бути помічницею чоловіка», її «справжнє покликання – виховувати і виводити в люди», задля чого слід гармонізувати соціальну (національно-культурну) місію і біологічну функцію жінки, щоб остання могла «стати жінкою і матір'ю» та поєднати «природне» і «культурне», тобто не тільки народити, а забезпечити достойне виховання своїх дітей (О. Кобилянська).

Вітчизняні громадські діячі, письменники і педагоги також наголосили на значущості діяльності вчителя, його громадянської позиції, вказуючи, що школа «залежить від учителя» та є його «духовною фотографією» (Ю. Федькович), «у навчанні завжди головна справа» полягає в «особах, які викладають» і у своїй діяльності реалізують «ідеали» (М. Корф), тому вчителі «повинні виховувати дітей згідно з духом нації» (П. Куліш), готувати «нову, не задурену породу людей» (М. Драгоманов), прищеплювати дітям високий рівень моральності, «народолюб'є возбуди» через вивчення «невмирущих» джерел (історичних творів, народних пісень, поетичного слова, «бувальщини» тощо), а також привчати до коректної правової поведінки – цінувати «не розбещене життя, а таке, щоб язик стримували, гнів перемагали, руки на взяття чужого майна не простягали» (О. Духнович).

Вважаючи особистість учителя «надзвичайно важливим чинником морального виховання» (С. Русова) і формування громадянськості дитини, П. Грабовський, В. Науменко, В. Короленко, М. Коцюбинський вказали на громадянське призначення вчителів в освітній справі – бути «дійсними просвітителями, а не мучителями народу» (С. Смаль-Стоцький), взірцями й прикладами відданої праці, стійкої громадянської позиції та не поставати в образі «святих мучеників» (С. Васильченко).

Вітчизняна інтелігенція вказала на важливість співпраці зусиль батьків і вчителів у справі громадянського виховання підростаючого покоління та закликали сім'ю і школу активно залучати дітей і молодь до посильної праці, яку вважали дієвим чинником і засобом розвитку особистості громадянина (Г. Врецьона, О. Духнович, С. Русова, Л. Українка, Я. Чепіга та інші).

Особливу увагу в період 60–70-х рр. XIX ст. представники вітчизняного громадсько-педагогічного руху звернули на освіту як найважливіший шлях прогресивних суспільних перетворень і виховання покоління «освічених громадян», у зв'язку з чим закликали зробити школу доступною для всього населення й наголошували, що «система виховання повинна здійснюватися» на громадській основі (К. Ушинський), оскільки справжній розвиток особистості досягається «одним-єдиним шляхом – шляхом виховання», внаслідок чого підготовка до життя забезпечуватиметься двома важливими складовими – спеціальною та загальнонародською, з яких остання дозволить поєднати «моральність» і «науковість» та сприятиме «розвитку духу корпоративності, розуміння честі й достоїнства» (М. Пирогов).

Виступаючи за єдність навчання і виховання, тобто виховуюче навчання у школі, яка являє собою «союз живий та одухотворений» (П. Юркевич), вітчизняна інтелігенція задля успішного формування громадянськості підростаючого покоління вважала необхідним спонукати дітей і молодь до самоосвіти (М. Корф), а також озброювати учнів та їхніх батьків юридичними знаннями (С. Миропольський).

Наприкінці XIX – на початку XX ст. вітчизняна інтелігенція виступила за необхідність розбудови «нової» школи з національним характером освіти й виховання, що повинен був забезпечуватися співпрацею сім'ї, школи і церкви задля відкриття в підростаючого покоління «очей для прозріння» (Г. Врецьона) і піднесення його «на національних підставах до загальної культури і цивілізації» (Н. Кобринська) на основі «здорового» націоналізму, тобто поєднання «національного» та «інтернаціонального» (О. Олесь, О. Пчілка).

Отже, вітчизняні громадські діячі й педагоги (Б. Грінченко, В. Дурдуківський, С. Русова, Я. Чепіга, та інші) проголосили, що для національного відродження й національно-патріотичного виховання підростаючого покоління необхідна «українська народна школа» (Б. Грінченко), «нова за духом, змістом і методами праці» з наближенням до життя, самодіяльністю, активністю й творчістю дітей (В. Дурдуківський), які б могли «непокаліченими вийти з мурів школи на широке поле життя й діяльності на користь рідному краю» (С. Єфремов) та «горнутися до свого українського» (М. Грушевський).

У третьому розділі **«Досвід громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі другої половини XIX – початку XX століття»** узагальнено форми і методи громадянського виховання дітей і молоді в діяльності Громад і «недільних» шкіл, «українофільської» інтелігенції, а також у період вітчизняної соціально-економічної та суспільно-політичної трансформації.

На основі аналізу історичних і архівних джерел з'ясовано, що, здійснюючи громадянське виховання дітей і молоді, вітчизняна інтелігенція прагнула впроваджувати в життя свої ідеї шляхом «культурництва» (просвітницька діяльність в різних її формах задля виховання «громадянина-захисника») або «політичної пропаганди» (розповсюдження революційних ідей з метою зрощення «громадянина-революціонера»).

У 1860–1870-х рр. центрами громадянського виховання дітей і молоді на східноукраїнських землях стали Громади (у Петербурзі, Києві) й «недільні» школи. «Громадівці» розгорнули активну *просвітницьку діяльність*, спрямовану на

формування «освічених громадян», здатних відстоювати в «мирний» спосіб громадські та народні інтереси, для цього здійснювали популяризацію українського слова через часопис «Основа», розробляли «духовні» навчальні посібники для народних шкіл («Грамматика» П. Куліша, «Буквар южнорусській» Т. Шевченка, «Азбука по методу Золотова для южнорусского краю» О. Строніна, «Арифметика» Д. Мороза та ін.), публікували твори українських письменників – І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, Т. Шевченка, організували безоплатні громадські бібліотеки (у Житомирі, Катеринославі, Києві, Кременчуці та інших містах).

Для просвіти й піднесення національної свідомості населення широко використовувалися *народні читання* (вперше проведені 1 жовтня 1861 р. у Полтаві). За спогадами студента Київського університету Б. Познанського читання творів Т. Шевченка («Катерина», «Наймичка») збуджували співчуття до злиденного життя простого люду і «часто викликали у слухачів сльози».

Отримавши дозвіл Міністерства народної просвіти, «громадівці» відкрили *«недільні» школи* з навчанням українською мовою, де вчителювали й студенти, які вважали за свій громадянський обов'язок «просвітлювати» народ, при цьому вдаючись до «політичної пропаганди», що було наслідком їхньої участі в нелегальних об'єднаннях (студентські гуртки, таємні товариства, «недільні» студентські збори в Києві та Харкові). Прикладами виявлення різних позицій у навчально-виховній роботі з молоддю стала діяльність М. Пирогова, М. Костомарова, П. Павлова (відповідно – «лояльна», «поміrkована», «радикальна»).

У 80–90-х рр. ХІХ ст. досвід піднесення національної свідомості та розвитку патріотичних почуттів дітей і молоді, внаслідок реакційних дій російського та австро-угорського урядів, продовжувався переважно в «культурницькій» спосіб і обмежився діяльністю «українофільської» інтелігенції в індивідуальних формах (наставництво) та групових (бесіди, розмови, промови, проведення додаткових занять, лекції з виховним змістом).

Вагомий внесок у справу національно-патріотичного виховання підростаючого покоління зробили Д. Багалій, П. Грабовський, М. Грушевський, М. Коцюбинський, І. Франко та інші. Зокрема, перший ректор Київського університету М. Максимович доводив правомірність існування української мови науковими розвідками; український філософ В. Лесевич та поміщик Г. Закревський на свої кошти заснували школи з навчанням українською мовою; Б. Грінченко щосуботи за допомогою своєї дружини влаштовував для селян читання українських творів, а з учнями – організував обговорення книжок, проводив бесіди, розмови, влаштовував розвивально-повчальні ігри; В. Антонович та П. Житецький, які викладали у приватній колегії ім. Павла Галагана, наставляючи молодь на «українське», директор Першої Київської гімназії М. Стороженко, який прагнув виховувати учнів в «українському» дусі.

Важливу роль у збереженні *культурних традицій та національної історії* відіграло періодичне видання «Киевская старина», яке впродовж 1882–1907 рр. було невеликим, але «єдиним національним прапором» українства.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. практика громадянського виховання дітей і молоді характеризувалася двома особливостями – широкою участю громадськості (вітчизняна інтелігенція, урядовці, представники влади, офіційних освітніх кіл) у реформуванні школи задля створення «життєвого» характеру і змісту навчання та популярністю соціалістичних ідей, що при збереженні «культурництва» сприяло «політизації» вітчизняного громадсько-педагогічного руху.

У площині «культурництва» на початку XX ст. активно діяли «Харківське товариство грамотності», «Київське товариство грамотності», «Київське товариство сприяння початковій освіті» та їхні відділення, що активно співпрацювали з народними училищами: надавали літературу, здійснювали матеріальну підтримку педагогічного персоналу й учнів, проводили з учнями насичену виховну роботу на культурно-історичному ґрунті, організовуючи екскурсії до різних міст України й Росії, літературні вечори, театральні вистави, підтримували діяльність краєзнавчих гуртків, де вивчалася українська історія й література, організовували громадські бібліотеки, проводили народні читання й лекції.

З метою піднесення національного духу та пропагування національно-патріотичних ідеалів активно в цей час діяли товариства «Просвіти», які організовували маніфестації, наприклад, під час похорон Б. Грінченка та Л. Українки, вшанування творчої спадщини К. Ушинського, 25-ї та 35-ї річниць літературної діяльності І. Нечуя-Левицького, святкування ювілею М. Лисенка й річниць народження Т. Шевченка.

Практика формування громадянськості підростаючого покоління на західноукраїнських землях за обраними позиціями, формами й методами виявилася аналогічною до відповідного досвіду на східноукраїнській території.

Упродовж 60–70-х рр. XIX ст. «народовці», надихаючись «Кобзарем» Т. Шевченка, пам'ятками козацької слави й прагненням до збереження рідної мови і народних традицій життя, заснували у Львові український театр, який згодом став провідним центром піднесення національної свідомості й духовності народу.

«Радикальні» позиції у формуванні громадянськості дітей і молоді виявилися наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст., коли послідовники М. Драгоманова – М. Павлик та І. Франко – очолили інтелектуальний та ідеологічний «прорив», тобто стали активно пропагувати «антиклерикалізм» і закликати до виховання свідомих борців-революціонерів, а на сторінках газети «Праця» висвітлювати актуальні питання освіти для українського народу – безоплатність навчання, наближення школи до життя, необхідність створення професійних шкіл, захист праці дітей і підлітків.

Надихаючись «радикалізмом» І. Франка та М. Драгоманова, впродовж 1880 – 1890-х рр. діяли товариства, які закликали українство (у Львові, Станіславі, Стрию) до боротьби на засадах соціалістичних ідей, що спричинило масові виступи проти жорстких шкільних порядків (Львів, Золочів, Станіслав, Тернопіль).

У 1890-х рр., усвідомлюючи важливість освіти для загальноукраїнської справи (формування національно свідомих громадян), розпочала свою активну просвітницьку діяльність й педагогічна громадськість. Зокрема, громадська діячка Н. Кобринська виступала за реалізацію на практиці ідеї дошкільних закладів – «охоронок» та «фребельських огороців», орієнтирами діяльності яких було

розумовий розвиток і зміцнення здоров'я дітей, прищеплення народних чеснот і традицій, норм християнської моралі, а також плекання в їхній свідомості «українського» патріотизму.

Узагальнення форм і методів громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі подано в табл. 5.

Таблиця 5

**Форми та методи громадянського виховання дітей і молоді
у вітчизняному громадсько-педагогічному русі**

Суб'єкти громадянського виховання дітей і молоді	Форми діяльності	Шляхи піднесення національної свідомості та розвитку патріотичних почуттів	Формування поведінки й досвіду дітей і молоді
1	2	3	4
Легальні об'єднання – Громади, Просвіти, товариства розповсюдження грамотності	«Недільні» школи, Народні будинки, безоплатні громадські бібліотеки	Поширення «духовних» навчальних посібників, проведення народних читань і лекцій, організація театральних постанов, концертів	Залучення учнів до народних читань та маніфестацій, до участі у святах, концертах
Нелегальні об'єднання – таємні студентські гуртки, політичні організації, братства	Несанкціоновані зібрання, «недільні» збори	Знайомство із забороненою літературою, суспільно-політичні дискусії, обговорення поточних громадських і національних питань, звернення до громадськості	Участь в акціях непокори, пікетування, висунення колективних вимог до місцевої влади або адміністрації навчальних закладів
«Українофільська» інтелігенція	Лекції та студентські гуртки (професори), додаткові заняття (вчителі), здійснення етнографічних і культурологічних розвідок (науковці)	Видання результатів наукових розробок, літературних та історичних пам'яток, народного фольклору; в університетах та інститутах – наповнення лекцій виховним змістом, у школах – вивчення рідної мови, читання і обговорення українських книжок, нарисів з національної історії	Зі студентами – залучення до участі в студентських гуртках, зі школярами – проведення екскурсій, повчально-розважальних ігор

На початку ХХ ст. у громадянському вихованні дітей і молоді західноукраїнська інтелігенція вдалася до «раціонального прагматизму», у межах якого зіткнулися традиційний (державно-громадянський) шлях розвитку

особистості – освіта й виховання в умовах «школи життя» задля підготовки до корисної діяльності на благо суспільства, народу й держави через активне включення дитини в діяльність учнівського колективу, залучення до самоврядування та реформаторський – розвиток особистості учня через диференціацію змісту й методів навчання задля активізації його пізнавальної діяльності, вироблення самостійності, збагачення знаннями.

Зі свого боку австро-угорська влада у справі громадянського виховання дітей і молоді діяла так само, як і російський уряд – намагалася формувати у підростаючого покоління відданість імперії. Задля цього в 1875 р. було засновано Чернівецький університет як «німецький елемент», що «репрезентував високу культуру», «мову імперії» та «вогнище німецької науки» й повинен був забезпечувати виховання студентської молоді в дусі вірнопідданого ставлення до монархії Габсбургів, а пізніше – ухвалено «мовний закон» (1879 р.), який значно обмежив права українців на рідну мову.

У четвертому розділі **«Творче використання ідей і досвіду громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі другої половини XIX – початку XX століття в умовах українського державотворення»** розкрито застосування прогресивних здобутків вітчизняних громадських діячів і педагогів у розв'язанні проблеми громадянського виховання дітей і молоді за часів УНР (1917–1920 рр.), у радянський період української державності (1921–1991 рр.) та окреслено перспективи їх застосування в сучасних умовах.

З'ясовано, що після лютневої революції 1917 р. на українських землях виникли сприятливі суспільно-політичні умови для задоволення освітніх потреб українства (станом на осінь було відкрито 50 українських гімназій та українізовано 262 школи), і вітчизняна інтелігенція взялася за розбудову національної освіти як необхідної умови формування особистості громадянина-патріота: створення в школі «малої держави», яка забезпечувала імітацію в учнівському житті усіх «дорослих інституцій і регуляторів поведінки», щоб з кожного «створити громадянина Українця, громадянку Українку» (М. Галущинський); «удержавлення» особистості та «очоловічення» держави (М. Галущинський, В. Науменко, К. Лебединцев, К. Стеценко, Є. Чикаленко); «виховання вільної, свідомої, дужої нації» (С. Русова); «культурне будівництво» в соціалістичних формах (Д. Багалій).

Вітчизняна інтелігенція прагнула використати раніше перевірені в межах вітчизняного громадсько-педагогічного руху засоби, форми й методи громадянського та національно-патріотичного виховання: широке викладання в школах українознавства; організація шкільних гуртків для позакласного вивчення української літератури й історії; створення українських бібліотек і читалень; проведення українських театральних вистав; проведення літературно-музичних вечорів на честь українських письменників; регулярні екскурсії по пам'ятним історичним місцям; відкриття «вечірніх» та «недільних» шкіл для дорослих.

Визначною подією в справі національно-патріотичного виховання дітей і молоді стала розробка «Проекту єдиної школи на Вкраїні» (1919 р.), за яким школа мала стати соціальною (доступною для всіх), національною (з українською мовою викладання), трудовою (близькою до життя й сполученою з ним) і виховною

(здатною забезпечити формування національної гідності, поваги до національної історії та культури, збереження народних традицій).

У цей час сталася й омріяна представниками вітчизняного громадсько-педагогічного руху подія – внаслідок злуки УНР і ЗУНР відбулося возз'єднання українських земель (22 січня 1919 р.), але для реалізації національно-патріотичних ідеалів українство не було належним чином консолідовано, оскільки той період став «суспільною драмою» і зумовив утворення «союзу самостійних особистостей» з різними позиціями, поглядами, що спричиняли конкуренцію і роз'єднаність (Л. Українка).

Після 1920 р. на українських землях розпочалася нова ера суспільно-політичного життя, в умовах якого проблема громадянського виховання особистості здійснювалася відповідно до тієї форми державності, що встановилася на східноукраїнських і західноукраїнських землях.

На східноукраїнських землях було утворено Українську соціалістичну радянську республіку (УСРР), перші роки існування якої були пов'язані з окремими позитивними досягненнями в розбудові національного шкільництва – продовжувалася українізація духовного простору, розпочата за часів УНР, а за основу розбудови шкільництва було взято не систему єдиної школи, запропоновану комісаром освіти РСФРР А. Луначарським, а концепцію соціального виховання керівника системи української освіти Г. Гринька («Декларація про соціальне виховання дітей» від 1 липня 1920 р.), у якій «зіркою для всієї пролетарської системи виховання» стала ідея «ростків комунізму» – «дитячих будинків» (дитячі майданчики, санаторії, дитячі садки, ясла, дитячі містечка, школи повного дня тощо).

З прийняттям постанови ЦК ВКП (б) «Про початкову і середню школу» (від 5 листопада 1931 р.) освіта східноукраїнських земель була підпорядкована формуванню «нової радянської людини» згідно з ленінською концепцією громадянського виховання особистості (істинний громадянин – це свідомий і активний член спільноти, який живе й діє задля ствердження найвищого суспільного ідеалу – комунізму).

На західноукраїнських землях у 20-30-і роки ХХ ст. громадянське виховання дітей і молоді на національно-патріотичних засадах через реакційну офіційну політику в сфері освіти, було неможливим, а з возз'єднанням українських земель (1939–1940 рр.) у складі СРСР радянська влада почала здійснювати трансформацію свідомості українського населення в напрямі марксистсько-ленінських ідеалів.

Установлено, що в умовах радянського суспільства громадянське виховання дітей і молоді впродовж кінця 40-х – першої половини 80-х рр. ХХ ст. ґрунтувалося як на традиціях вітчизняного громадсько-педагогічного руху: прийняття постанови про поліпшення підготовки вчителів (1945 р.), забезпечення зв'язку школи із життям (постанови Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР – відповідно у грудні 1958 р. та квітні 1959 р.), введення обов'язкової середньої освіти (1961 р.), так і на перевірених часом авторитарних заходах вітчизняної офіційної освіти в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: тотальна «русифікація» українських шкіл (наприкінці 1960-х рр.), здійснення численних науково-педагогічних розробок з формування громадянськості особистості на засадах марксизму-ленізму,

«моноідеологічність» в діяльності піонерських і комсомольських організацій (впродовж 1950 – 1980-х рр.).

Після 1985 р. комуністична ідеологія в СРСР зазнала краху й поступилася ідеям демократії, що сприяло поверненню в українське суспільство національно-патріотичних ідеалів – Верховна Рада України прийняла «Закон про мову» (1989 р.), Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття») (1994 р.) й Конституцію України (1996 р.) та кардинальним перетворенням в національній освіті на засадах загальнолюдських і національних цінностей.

Проведене дослідження дозволило окреслити перспективи подальшого творчого використання ідей і досвіду громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі, а саме: створення на принципах соборності та народності єдиного інформаційного й виховуючого простору за участю держави, місцевих громад, громадських організацій, шкіл, бібліотек, гуртків, центрів дозвілля тощо задля забезпечення підготовки підростаючого покоління до життя як свідомих громадян-патріотів у контексті української національної ідеї; організацію пошукової діяльності дітей і молоді з історії рідного краю для з'ясування традицій, пам'ятних подій і дат з подальшою популяризацією їх через пресу, телебачення, Інтернет-ресурси; проведення презентацій, свят, конкурсів, читань, створення культурно-історичних альбомів, довідників тощо; формування особистості «громадянина світу» з демократичним світоглядом та активною життєвою позицією, здатного до самовиявлення й самореалізації в умовах глобального духовного та економічного простору через поєднання «національного» та «інтернаціонального» шляхом проведення тренінгів, майстер-класів, зустрічей, лекцій за участю вітчизняних і закордонних політиків, бізнесменів, науковців, педагогів і громадських діячів.

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів проведеного історико-педагогічного дослідження, аналіз джерельної бази дали підставу розглядати становлення й розвиток ідей громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі другої половини XIX – початку XX ст. як органічну складову духовного простору, розвитку національної освіти, дієвий чинник розвитку української державності та невід'ємний складник сучасного історико-педагогічного пошуку.

1. З'ясовано, що в досліджуваний період у поглядах вітчизняної інтелігенції відбилися основні питання громадянського виховання дітей і молоді: формування ідеалу громадянина, визначення відповідного змісту та шляхів розв'язання означеної проблеми.

Визначено, що підґрунтям для розв'язання проблеми формування громадянина у вітчизняному громадсько-педагогічному русі другої половини XIX – початку XX ст. слугували як ідеї європейських філософів і педагогів щодо виховання законослухняних громадян з гідним рівнем політичної культури, спроможних самостійно регулювати свою поведінку, виховання дітей як відповідальних громадян в умовах рівності та свободи, використання принципів гуманізму, цінностей справедливого життя в громадянському вихованні, так і погляди

вітчизняних мислителів про значення особистого прикладу «правителя» у виявленні громадянських рис і патріотичних почуттів, корисності знань для особистого й загальносуспільного добробуту, оптимізму, віри в щасливе життя, народності, національної гордості, розуміння досконалого ідеалу громадянина як патріота, високоморальної та працелюбної людини.

Доведено, що у вітчизняній педагогіці впродовж XVIII – першої половини XIX ст. громадянське виховання дітей і молоді здійснювалося з «моноідеологічної» позиції на засадах «імперської тріади» – «самодержавіє, православ'я, народність».

2. Науково обґрунтовано *етапи* становлення і розвитку ідей громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі: *перший (1859–1880 рр.) – оформлення і розмежування позицій вітчизняної інтелігенції у розв'язанні проблеми громадянського виховання особистості* – характеризується висуненням ідеалу громадянина – «освіченого громадянина», який було конкретизовано відповідно до утворених позицій («лояльна», «поміркована», «радикальна»), що зумовило основні шляхи формування особистості громадянина-патріота – «культурництво» або «політична пропаганда»; *другий (1881–1894 рр.) – посилення національно-патріотичних настроїв вітчизняної інтелігенції у формуванні громадянськості дітей і молоді* – характеризується культивуванням ідеалу «громадянина-патріота», активною «культурницькою» діяльністю і оформленням ідеї соборності – розуміння єдності та неподільності українських земель і прагнення до їх об'єднання; *третій (1895–1910 рр.) – розв'язання проблеми формування громадянина в контексті української національної ідеї* – характеризується утвердженням ідеалу «революціонера-борця», широким застосуванням методів і форм, зокрема активною «політичною пропагандою».

3. У роботі схарактеризовано погляди вітчизняних громадських діячів, письменників і педагогів досліджуваного періоду на ідеал, мету, зміст і шляхи громадянського виховання дітей і молоді:

3.1. У 60–70-х рр. XIX ст. було запропоновано ідеал громадянина, який відбивав загальнолюдські риси: гуманність, моральність, доброту, правдивість, справедливість, чесність та суспільно значущі якості: освіченість, всебічну розвиненість, соціальну активність, оптимізм, відданість обраній справі, порядність, працьовитість, відповідальність, добродійність, почуття громадянського обов'язку.

Упродовж 1880–1890 рр. ідеал громадянина як людини зі сформованою національною свідомістю, почуттям гордості, любові до батьківщини, рішучістю, духовною міццю, готовністю до захисту рідної землі та самопожертвування заради щасливого майбутнього свого народу було утверджено в образі «громадянина-захисника», здатного відстоювати інтереси українства мирним шляхом, та «громадянина-революціонера», готового боротися за щастя українського народу шляхом активної участі в кардинальних суспільних перетвореннях.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. ідеал громадянина-патріота збагатився поєднанням «національного» та «інтернаціонального» й набув розуміння людини, здатної до участі в українському державотворенні.

3.2. Метою громадянського виховання вітчизняна інтелігенція вважала досягнення ідеалу громадянина, що вимагало морального, розумового, фізичного

розвитку, виховання працьовитості, озброєння правовими й політичними знаннями, сформованості національної свідомості, розвитку патріотичних почуттів.

3.3. Основними шляхами формування особистості громадянина-патріота представники вітчизняного громадсько-педагогічного руху другої половини XIX – початку XX ст. вважали:

- використання національних традицій, вивчення фольклору, історії, літератури;
- співпрацю сім'ї та школи, спрямовану на підвищення відповідальності батьків, особливо жінки-матері, за розвиток моральності, працелюбності особистості;
- спонукування дітей і молоді до самоосвіти, озброєння правовими знаннями учнів та їхніх батьків;
- організацію суспільно-корисної діяльності дітей і молоді;
- підвищення ролі вчителя, його особистого прикладу і громадянської позиції (бути розумним, сильним, незалежним, любити дітей, керуватися гуманними, демократичними принципами життя);
- науково-методичне забезпечення національного характеру освіти й виховання: навчання рідною мовою, використання українських підручників, підготовка учителя, здатного навчати і виховувати дітей в інтересах українства.

4. Систематизовано основні форми та методи формування громадянськості підростаючого покоління у вітчизняному громадсько-педагогічному русі другої половини XIX – початку XX ст., які мали місце в діяльності: легальних об'єднань (Громади, Просвіти, товариства розповсюдження грамотності) – поширення «духовних» навчальних посібників, залучення до читання книжок у безоплатних громадських бібліотеках, проведення народних читань і лекцій, театральних постанов, концертів і маніфестацій; нелегальних об'єднань (таємні студентські гуртки, політичні організації, братства) – проведення зібрань, дискусій, звернення до громадськості, пікетування офіційних заходів, заохочення учнівської молоді до боротьби за свої права шляхом здійснення акцій непокори, висунення колективних вимог адміністраціям навчальних закладів; «українофільської» інтелігенції – публікація за наслідками наукових і етнографічних пошуків збірок фольклору, літературних пам'яток, історичних нарисів, надання студентам для читання забороненої літератури, збагачення лекцій виховним змістом, навчання учнів рідної мови, історії, літератури, проведення екскурсій, додаткових занять, бесід, читання українських книжок.

5. Визначено провідні тенденції громадянського виховання дітей і молоді: *«дуальність»*, яка була породжена протилежністю державних і громадських прагнень у розв'язанні проблеми формування громадянськості підростаючого покоління й виявлялася у співіснуванні та протистоянні різних ідеалів громадянина: в межах офіційної педагогіки – ідеалу «обмеженого виконавця», а в межах громадської – ідеалу «освіченого громадянина»; *«суперечливість»*, яка виникла внаслідок того, що вітчизняна інтелігенція, зазнаючи переслідувань з боку російського та австро-угорського урядів, відмовлялася від задекларованої «радикальної» позиції та на практиці реалізовувала «помірквану»; *«прагматизм»*,

який відобразився в тому, що вітчизняні громадські діячі та педагоги, орієнтуючись на реальні потреби життя, вдавалися до раціональних дій, тобто намагалися в тогочасних суспільно-політичних і культурно-освітніх умовах широко використовувати можливості «культурництва» як легального шляху щодо формування громадянськості підростаючого покоління.

6. З'ясовано, що в подальшому ідеї та досвід громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі знайшли себе в часи УНР (розбудова національної школи, розробка єдиного шкільного статуту, спроби застосування форм і методів громадянсько-патріотичного виховання), а також в умовах радянського суспільства (українізація життя й освіти, створення дитячих майданчиків, санаторіїв, садків, прийняття постанов щодо поліпшення підготовки вчителів, забезпечення зв'язку школи із життям, уведення обов'язкової середньої освіти).

Перспективи використання позитивних здобутків громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі досліджуваного періоду знаходяться в площині побудови соціально-виховного простору формування особистості, який повинен забезпечуватися конструктивним поєднанням «національного» та «інтернаціонального», «державного» й «громадського», «культурного» й «полікультурного» на основі пріоритету ідеї соборності та української національної ідеї через узгоджену взаємодію державних і громадських інституцій, розробку та впровадження програм громадянського виховання й громадянської освіти дітей і молоді на державному, регіональному, місцевому рівнях і на рівні навчального закладу.

Основні положення дисертації відображено в таких публікаціях:

Монографії

1. Ткачов С.І. Духовні цінності та громадянське виховання молоді : монографія / С.І. Ткачов, Н.О. Ткачова. – Х. : ХГУ «НУА», 2003. – 87 с.
2. Ткачов С.І. Громадянська освіта і громадянське виховання : історія та сучасність : монографія / С.І. Ткачов. – Х. : ТОВ «ЕДЕНА», 2009. – 225 с.
3. Ткачов С.І. Теорія та практика громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі другої половини ХІХ – початку ХХ століття : монографія / С. І. Ткачов. – Х. : «Цифрова друкарня № 1», 2012. – 396 с.

Навчальні та науково-методичні видання

4. Ткачев С.И. Краткий обзор зарубежной педагогики : учеб. пособ. (утверждено Министерством образования Украины) / С.И. Ткачев, Н.А. Ткачева, Н.Б. Щекина. – Х. : ХГИФК, 1996. – 104 с.
5. Ткачев С.И. Нравственная и политическая культура как ценности воспитания : учебн. пособ. (рекомендовано Министерством образования Украины) / С.И. Ткачев, Н.А. Ткачева. – Х. : ХГИ «НУА», 1999. – 83 с.
6. Ткачев С.И. Методические рекомендации по изучению курса «Основы педагогических знаний» / С.И. Ткачев, Н.А. Ткачева. – Харьков : ХГИ «НУА», 1998. – 30 с.

7. Ткачев С.И. Методические рекомендации по курсу «Основы педагогики» / С.И. Ткачев. – Х. : «НУА», 2002. – 39 с.
8. Ткачев С.И. Основы педагогики : учеб. пособ. / С.И. Ткачев. – Х. : «НУА», 2002. – 59 с.
9. Ткачев С.И. Методические рекомендации по работе с родителями студентов / С.И. Ткачев. – Х. : «НУА», 2003. – 27с.
10. Ткачев С.И. Основы педагогики : [метод. рекомендации для студентов] / С.И. Ткачев. – Х. : Изд-во НУА, 2004. – 20 с.
11. Ткачов С.І. Педагогічна психологія : [метод. реком. для магістр. спец. «Педагогіка вищої школи»] / С.І. Ткачов . – Х. : НФаУ, 2010. – 40 с.
12. Ткачов С.І. Громадянська освіта учнівської молоді : історико-педагогічні аспекти та термінологічне поле : [навч. посіб.] / С.І. Ткачов. – Х. : Вид. група «Основа», 2011. – Вип. 01 (97). – 96 с.

Статті у провідних фахових виданнях

13. Ткачов С.І. Висвітлення питання освітніх цінностей у педагогічній спадщині Януша Корчака / С.І. Ткачов, Н.О. Ткачова // Зб. наук. праць : Спец. вип. : Гуманістичні ідеї педагогічної спадщини Януша Корчака в ХХІ столітті. – К. : Науковий світ, 2003. – С. 153–158.
14. Ткачов С.І. Формування цінностей самореалізації особистості у процесі освіти / С.І. Ткачов, Н.О. Ткачова // Зб. наук. праць Полтавського держ. пед. ун-ту імені В. Г. Короленка. – Вип. 5 (38). – Сер. «Пед. науки». – Полтава : Полтавський держ. пед. ун-т імені В. Г. Короленка, 2004. – С. 74–87.
15. Ткачов С.І. Суспільно-політичні і культурно-освітні передумови виникнення вітчизняного громадсько-педагогічного руху в другій половині ХІХ ст. / С.І. Ткачов, Н.О. Ткачова // Педагогічний альманах : зб. наук. праць : Ювілейне видання. – Херсон : РІПО, 2011. – Вип. 10. – С. 279–284.
16. Ткачов С.І. Аналіз зарубіжного досвіду щодо організації громадянської освіти в шкільних закладах / С.І. Ткачов // Підвищення ефективності та якості підготовки фахівців педагогічної спрямованості : зб. наук. праць (Проблеми сучасності : культура, мистецтво, педагогіка). – Х. : Стиль-Іздат, 2005. – С. 194–203.
17. Ткачов С.І. Лекційні заняття з педагогіки: досвід пошуку і творчості / С.І. Ткачов // Гуманізація навчально-виховного процесу : Наук.-метод. зб. – Вип. ХХХІІІ. – Слов'янськ : СДПУ, 2006. – С. 84–88.
18. Ткачов С.І. Актуальність системного підходу у вирішенні проблеми формування громадянина / С.І. Ткачов // Педагогіка, психологічні та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – Х. : ХДАДИ (ХХІІІ), 2007. – № 4. – С. 139–142.
19. Ткачов С.І. Системність громадянського виховання у педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського / С.І. Ткачов // Гуманізація навчально-виховного процесу : Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю : виховання громадянина : наук.-мет. зб. – Вип. ХХХVІІ. – Слов'янськ : СДПУ, 2007. – С. 188–191.
20. Ткачов С.І. Особливості організації громадянського виховання студентів у сучасному соціальному вимірі / С.І. Ткачов // Науковий вісник Чернівецького університету : Педагогіка та психологія : зб. наук. праць. – Вип. 335. – Чернівці : «Рута», 2007. – С. 194–198.

21. Ткачов С.І. Перспективні моделі громадянської освіти для сучасного українського суспільств / С.І. Ткачов // Педагогіка та психологія : зб. наук. праць. – Х. : Курсор, 2007. – С. 43–47.

22. Ткачов С.І. Громадянська освіта й громадянське виховання : сучасне розуміння та стратегія здійснення / С.І. Ткачов // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки : зб. наук. праць. – Вип. 46. – Запоріжжя : Запорізький обласн. ін-т післядипл. освіти, 2007. – С. 202–206.

23. Ткачов С.І. Шляхи впровадження громадянської освіти в сучасному українському суспільстві / С.І. Ткачов // Питання професійної підготовки фахівців у сучасних педагогічних дослідженнях : зб. наук. праць (Проблеми сучасності: культура, мистецтво, педагогіка). – Х. : Стиль-Іздат, 2007. – С. 213–218.

24. Ткачов С.І. Виховання громадянина в Київській Русі (XI – XIII ст.) / С.І. Ткачов // Зб. наук. праць ЛДІКМ. – Луганськ : Луганський держ. інститут культури і мистецтва, 2009. – С. 274–281.

25. Ткачов С.І. Громадянська освіта і громадянське виховання: сутність й співвідношення / С.І. Ткачов // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. – Серія 13. – Проблеми трудової та професійної підготовки : Зб. наук. праць. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. – Вип. 5. – С. 222–228.

26. Ткачов С.І. Ідеали і шляхи виховання громадянина в контексті європейської думки : історико-педагогічний аспект / С.І. Ткачов // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту : науковий журнал. – № 12. – 2009. – С. 187–189.

27. Ткачов С.І. Проблема виховання громадянина в Україні : витоки досвіду, літературні пам'ятки і педагогічна спадщина / С.І. Ткачов // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. – Серія 13. – Проблеми трудової та професійної підготовки : зб. наук. праць. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. – Вип. 3. – С. 159–164.

28. Ткачов С.І. Загальне і відмінне у здійсненні громадянської освіти в сучасних країнах світу / С.І. Ткачов // Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. наук. праць. – Вип. LI. – Слов'янськ : Слов'янський держ. пед. ун-т, 2010. – С. 258–265.

29. Ткачов С.І. Актуальність історико-педагогічних досліджень у контексті здійснення сучасної громадянської освіти / С.І. Ткачов // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи : зб. наук. праць. – Х. : Вид. група «Основа», 2010. – С. 127–135.

30. Ткачов С.І. Громадянська освіта як багатомірне поняття / С.І. Ткачов // Педагогіка та психологія : зб. наук. праць. – Х., 2010. – С. 96–104.

31. Ткачов С.І. Педагогічна спадщина Костянтина Ушинського в контексті вдосконалення сучасної громадянської освіти молоді / С.І. Ткачов // Обрії. – 2010. – № 2 (31). – С. 22–24.

32. Ткачов С.І. Доцільність вивчення вітчизняного досвіду громадянської освіти XIX ст. / С.І. Ткачов // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. праць. – Запоріжжя : Класичний нац. ун-т, 2010. – Вип. 12 (65). – С. 20–24.

33. Ткачов С.І. Вітчизняний громадсько-педагогічний рух другої половини ХІХ – початку ХХ ст. як закономірне культурно-освітнє явище / С.І. Ткачов // Педагогіка та психологія : зб. наук. праць. – Х. : Харк. нац. пед. ун-т імені Г.С. Сковороди, 2011. – Вип. 38. – С. 212–220.

34. Ткачов С.І. Концептуальні підходи до освіти і виховання дітей та молоді у вітчизняній офіційній педагогіці ХІХ ст. / С.І. Ткачов // Педагогіка та психологія : зб. наук. праць. – Х. : Харк. нац. пед. ун-т імені Г.С. Сковороди, 2011. – Вип. 39. – С. 89–94.

35. Ткачов С. Погляди вітчизняних громадських діячів, письменників і педагогів на роль батьків і вчителів у громадянському вихованні дітей і молоді (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / С. Ткачов // Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. наук. праць. – Вип. ІХ. – Ч. ІІ. – Слов'янськ : Слов'янський держ. пед. ун-т, 2012. – С. 208–216.

36. Ткачов С.І. Розвиток ідеалу «освіченого громадянина» у вітчизняному громадсько-педагогічному русі (1860–1880 рр.) / С.І. Ткачов // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школі : зб. наук. праць. – Запоріжжя : Класичний нац. ун-т, 2012. – Вип. 27 (80). – С. 65–70.

37. Ткачов С.І. Творче використання ідей громадянського виховання представників вітчизняного громадсько-педагогічного руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у формуванні громадянськості сучасної молоді / С.І. Ткачов // Зб. наук. праць Херсонського нац. техн. ун-ту. – Вип. 2 (7). – Херсон : Херсон. нац. техн. ун-т, 2012. – С. 458–462.

38. Ткачов С.І. Представники вітчизняного громадсько-педагогічного руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст. про національний характер освіти і виховання як необхідну умову формування особистості громадянина-патріота / С.І. Ткачов // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна : зб. наук. праць. – Вип. 14. – Х. : Харк. нац. ун-т імені В.Н. Каразіна, 2012. – С. 12–16.

Статті в інших виданнях

39. Ткачев С.И. Личность как объект и субъект воспитания / С.И. Ткачев, Н.А. Ткачева // Концепция частного образования: принципы, содержание, проблемы реализации; Мин-во образования Украины; ХГИ «НУА» : Деп. в ГНТБ Украины 13.07.98, № 316-Ук 98. – Х., 1998. – С. 25–30.

40. Ткачов С.І. Відбір і реалізація провідних цінностей у системі громадянської освіти / С.І. Ткачов // Ціннісні парадигми освіти : зб. статей. – Х. : Видав. гр. «Основа», 2004. – С. 39–54.

41. Ткачов С.І. Ціннісні орієнтири реформування сучасної освіти / С.І. Ткачов, Н.О. Ткачова // Новий колегіум. – 2004. – № 5/6 (27/27). – С. 23–29.

42. Ткачов С.І. Місце ціннісних орієнтацій у системі громадянського виховання молоді / С.І. Ткачов, Н.О. Ткачова // Теоретичні питання освіти та виховання : зб. наук. праць. – Вип. 12. – К. : Видавничий центр КДЛУ, 2000. – С. 47–53.

43. Ткачов С.І. Актуальність проблеми громадянського виховання молоді / С.І. Ткачов // Теорія та методика навчання і виховання : зб. наук. праць. – Харків : ХДПУ, 2000. – № 6. – С. 12–16.

44. Ткачов С.І. Місце цінностей в процесі розбудови справедливого суспільства / С.І. Ткачов, Н.О. Ткачова // Практична філософія та правовий порядок : зб. наук. статей. – Харків : Центр Освітніх Ініціатив, 2000. – С. 177–179.

45. Ткачов С.І. Із історії громадянського виховання особистості в Україні / С.І. Ткачов // Зб. наук. праць Полтавського держ. пед. ун-ту ім. В.Г. Короленка. Сер. «Пед. науки». – Полтава : ПДПУ, 2001. – Вип. 6/7. – С. 187–199.

46. Ткачов С.І. Філософські аспекти рішення проблеми громадянського виховання / С.І. Ткачов // Наук. вісн. : Сер. «Філософія» – Вип. 25. – Х. : ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2007. – С. 75–78.

47. Ткачов С.І. Сучасні наукові підходи до організації громадянської освіти студентської молоді / С.І. Ткачов, Н.О. Ткачова // Зб. наук. праць Військового ін-ту Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. – К. : ВІКУ, 2010. – Вип. № 26. – С. 337–341.

48. Ткачов С.І. Співвідношення понять громадянської освіти та громадянського виховання / С.І. Ткачов // Виховна робота в школі. – 2011. – № 4. – С. 2–5.

Матеріали конференцій та тези доповідей

49. Ткачов С.І. Вплив сучасних тенденцій розвитку суспільства на формування ціннісних орієнтацій молоді в закладах освіти / С.І. Ткачов, Н.О. Ткачова // Молодь на зламі тисячоліть : нове тисячоліття – нові проблеми : міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 16 травня 2000 р.). – Київ : АПСВ, 2000. – С. 223–227.

50. Ткачов С.І. Роль біоетики в процесі формування індивідуальних цінностей особистості в галузі освіти / С.І. Ткачов, Н.О. Ткачова // Біоетика на порозі III тисячоліття : міжнародний симпозіум (м. Харків, 4–7 жовтня 2000 р.). – Х. : ХДУ, 2000. – С. 23–25.

51. Ткачев С.И. Воспитательный потенциал вуза в жизненном самоопределении выпускников / С.И. Ткачев // Виховання в контексті соціальної адаптації студентства : міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 7 листопада 2003 р.). – Х. : «НУА», 2003. – Ч. 1. – С. 187–189.

52. Ткачов С.І. Ціннісні основи громадянської освіти школярів / С.І. Ткачов, Н.О. Ткачова, І.І. Литвиненко // Формування громадянської компетентності учнівської молоді : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 8–9 лютого 2005 р.). – С. 93–95.

53. Ткачов С.І. Майбутній учитель як творча особистість і громадянин / С.І. Ткачов // Актуальні проблеми підготовки педагогічних кадрів до творчої професійної діяльності : Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Мелітополь, 6–17 листопада 2006 р.). – Мелітополь : Мелітопольський пед. ун-т, 2006. – С. 160–162.

54. Ткачов С.І. До питання про подальший розвиток концепцій громадянського виховання / С.І. Ткачов // Культура, свідомість, мова в інформаційному суспільстві : Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 19–20 квітня 2007 р.). – Х. : Вид-во НФаУ, 2007. – С. 383–384.

55. Ткачов С.І. До витоків громадянської освіти і виховання в історії людства / С.І. Ткачов // Наука і соціальні проблеми суспільства : освіта, культура, духовність : матер. V Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20–21 травня 2008 р.) : у 2-х ч. – Х. : Харк. нац. пед. ун-т імені Г.С. Сковороди, 2008. – Ч.1. – С. 142–143.

56. Ткачов С.І. Проблема громадянина всесвіту у філософській спадщині А. Швейцера / С.І. Ткачов // Наука та технологія : крок до сучасності – 2009 : матер. V міжнар. науч.-пр. конф. (м. Прага, 27 лютого – 5 березня 2009 р.). – Прага : «Education and Science», 2009. – Вип. 8. Педагогіка. – С. 37–39.

57. Ткачов С.І. Особливості громадянської освіти в сучасній Україні / С.І. Ткачов // Психолого-педагогічні засади розвитку соборності особистості : матер. наук.-пр. конф. (м. Київ, 12 лютого 2009 р.) – К. : ПВТП «LAT & K», 2009. – С. 41–42.

58. Ткачов С.І. Ідеали громадянського виховання: від «аскетизму» до «суспільної угоди» / С.І. Ткачов // Сучасні аспекти виховання студентської молоді : матер. Всеукр. науч.-пр. конф. (м. Харків, 19–20 березня 2009 р.). – Х. : ХНАМГ, 2009. – С. 138–139.

59. Ткачев С.И. Современные подходы к определению и оцениванию качества образования / С.И. Ткачев, Н.А. Ткачева // Сравнительная педагогика в условиях международного сотрудничества и европейской интеграции : сб. матер. IV междунар. науч. конф. (Брест, 12-13 ноября 2009 г.) : В 2 ч. / Брест. гос. ун-т имени А.С. Пушкина, каф. педагогики, каф. иностр. яз. – Брест : БрГУ, 2009. – Ч.1 – С. 63–67.

60. Ткачов С.І. Урахування ціннісних пріоритетів у формуванні громадянськості студентської молоді / С.І. Ткачов // Сучасні аспекти виховання студентської молоді : матер. Всеукр. науч.-практ. конф. (м. Харків, 8–9 квітня 2010 р.). – Х. : ХНАМГ, 2010. – С. 187–188.

61. Ткачов С.І. Ціннісні пріоритети майбутніх фахівців фармації у контексті громадянського виховання / С.І. Ткачов // Фармація України. Погляд у майбутнє : матер. VII Нац. з'їзду фармацевтів України (м. Харків, 15–17 вересня 2010 р.) : У 2 т. / М-во охорони здоров'я України, Нац. фармац. ун-т. – Х. : НФаУ, 2010. – Т. 2. – С. 554.

62. Ткачов С.І. Мотиви громадянської освіти молоді в педагогічній спадщині М.І. Пирогова / С.І. Ткачов // «Проблеми сучасної науки» : матер. 17 міжнар. науч.-практ. конф. (м. Прага, 27 вересня – 5 жовтня 2010 р.). – Прага : Publishing House «Education and Science», 2010. – Р. 62–63.

63. Ткачов С.І. Використання педагогічної спадщини К.Д. Ушинського у сучасній громадянській освіті молоді / С.І. Ткачов // Молодь в соціокультурному просторі України : матер. міжвуз. науч.-метод. сем. (м. Харків, 26 жовтня 2010 р.). – Х. : РВВ ХТЕІ КНТЕУ, 2010. – С. 96–100.

64. Ткачов С.І. Етапи вітчизняного громадсько-педагогічного руху другої половини XIX – початку XX ст. в контексті розвитку ідей громадянського виховання дітей і молоді / С.І. Ткачов // Спец проект : аналіз наукових досліджень : матер. VI Міжнар. науч.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 30–31 травня 2011 р.). – Дніпропетровськ, 2011. – С. 27–29.

65. Ткачов С.І. «Дуальний» характер вирішення проблеми громадянського виховання у вітчизняній педагогіці другої половини XIX століття / С.І. Ткачов // Сучасна освіта в умовах реформування : проблеми, теорія, практика : матер. науч.-практ. конф. (м. Харків, 22 листопада 2011 р.) – Х. : ФОП «Азамаєв В.Р.», 2011. – С. 124–125.

66. Ткачов С.І. Проблема громадянського виховання : актуальність «минулого» в «сучасному» / С.І. Ткачов // Молодь в соціокультурному просторі України : матер. міжвуз. наук.-метод. сем. (м. Харків, 15 грудня 2011 р.). – Харків : РВВ ХТЕІ КНТЕУ, 2011. – С. 57–60.

67. Ткачев С.И. Содержание образования как фактор формирования гражданских качеств личности (историко-педагогический аспект) / С.И. Ткачев // Проблемы современной дидактики : теория и практика : Матер. II Всеросс. науч.-практ. конф. с междунар. уч. (г. Белгород, 23 октября 2012 г.) : в 3-х ч. – Белгород : Изд-во БелИПКППС, 2012. – С. 67–69.

АНОТАЦІЇ

Ткачов С.І. Становлення і розвиток ідей громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі (друга половина XIX – початок XX ст.). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2013.

У дисертації розкрито витоки ідей громадянського виховання особистості в класичній педагогічній думці. З урахуванням суспільно-політичних, соціально-економічних і педагогічних детермінант обґрунтовано етапи становлення і розвитку ідей громадянського виховання дітей і молоді у вітчизняному громадсько-педагогічному русі другої половини XIX – початку XX ст. З'ясовано позиції тогочасних громадських діячів, педагогів і письменників щодо розв'язання проблеми громадянина й систематизовано відповідні погляди на ідеал громадянина, зміст, тенденції, а також шляхи громадянського виховання дітей і молоді. Узагальнено тогочасний вітчизняний досвід формування громадянськості підростаючого покоління на національно-патріотичних засадах і визначено форми, методи й провідні тенденції громадянського виховання дітей і молоді. Розкрито використання прогресивних здобутків вітчизняної інтелігенції у справі громадянського виховання дітей і молоді у подальші часи української державності – в період УНР, за радянської доби, а також окреслено перспективи їх застосування в сучасних умовах українського державотворення.

Ключові слова: ідеал громадянина, громадянськість, громадянська позиція, патріотизм, громадянське виховання, громадсько-педагогічний рух, етапи, тенденції.

Ткачев С.И. Становление и развитие идей гражданского воспитания детей и молодежи в отечественном общественно-педагогическом движении (вторая половина XIX – начало XX ст.). – На правах рукописи.

Дисертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. – Харьковский национальный педагогический университет имени Г.С. Сковороды, Министерство образования и науки Украины, Харьков, 2013.

В диссертации осуществлен ретроспективный логико-системный анализ идей гражданского воспитания детей и молодежи в отечественном общественно-педагогическом движении второй половины XIX – начала XX ст., которые генерировались с учетом взглядов европейских мыслителей на идеал гражданина («ограниченный исполнитель» у Платона и «образованный гражданин» у Аристотеля) и гражданственность как сочетание нравственности, правовых знаний и политической дееспособности (К. Анри, В. Гегель, Ф. Дистервег, И. Кант, Р. Оуэн, И. Песталоцци, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Фурье), а также отечественных педагогов о важности личного примера правителя как гражданина и патриота (Илларион, В. Мономах, Я. Мудрый), единстве славянских народов (Нестор), полезности знаний для личного и общественного блага (И. Борецкий, М. Смотрицкий, К. Ставровецкий, И. Федоров), об оптимизме и вере в счастливую жизнь (О. Безбородько, Г. Полетика, Г. Сковорода).

В результате системного анализа взглядов отечественной интеллигенции установлено, что в решении проблемы гражданского воспитания личности имели место различные позиции: «лояльные» (М. Корф, С. Миропольский, М. Пирогов, К. Ушинский, П. Юркевич и другие), «умеренные» (В. Антонович, О. Духнович, М. Костомаров, П. Кулиш, П. Чубинский и другие), «радикальные» (М. Драгоманов, О. Конисский, А. Свидницкий, Т. Шевченко и другие), которые предопределили различные трактовки идеала «образованного гражданина», в частности «гражданина-защитника» (Д. Багалей, П. Ефименко, П. Житецкий, М. Костомаров, П. Кулиш, М. Сумцов) или «гражданина-революционера» (П. Грабовский, Б. Гринченко, М. Коцюбинский, И. Франко), а также понимание основных путей достижения предложенных идеалов – соответственно «культурничества» или «политической пропаганды».

На основе четких критериев обоснованы этапы становления и развития идей гражданского воспитания детей и молодежи в общественно-педагогическом движении: I этап (1859–1880 гг.) – оформление и размежевание позиций отечественной интеллигенции в решении проблемы гражданского воспитания личности; II этап (1881–1894 гг.) – усиление национально-патриотических настроений отечественной интеллигенции в формировании гражданственности детей и молодежи, III этап (1895–1910 гг.) – решение проблемы формирования гражданина в контексте украинской национальной идеи.

Определены основные тенденции формирования гражданственности подрастающего поколения в избранный для исследования период: «дуальность» как сосуществование и противостояние альтернативных идеалов гражданина: в официальной педагогике – «ограниченного исполнителя», а в общественной – «образованного гражданина»; «противоречивость» как несоответствие позиций отечественной интеллигенции в теории и на практике – декларировался «радикализм» при фактическом «культурничестве»; «прагматизм» как ориентир отечественной интеллигенции на реальные потребности жизни и использование в формировании личности гражданина легального пути – «культурничества».

Общественные деятели, писатели и педагоги активно выступали за использование принципа народности и возможностей родного языка в формировании гражданина-патриота (О. Духнович, А. Свидницкий, К. Ушинский,

Ю. Федькович, Т. Шевченко), призывали защищать украинский язык (А. Олесь, С. Русова, С. Смаль-Стоцкий), который давал возможность использовать лучшие образцы фольклора, изучать историю и литературу (В. Антонович, М. Аркас, М. Грушевский, П. Житецкий, Н. Кобринская, О. Кобылянская), а также предлагали обогащать его путем изучения европейских языков, особенно русского (П. Грабовский, В. Короленко, М. Коцюбинский).

Отечественная интеллигенция также акцентировала внимание на значимости семейного воспитания, которое обеспечивает развитие патриотических чувств и гражданских качеств личности (О. Духнович, П. Кулиш), на ответственности родителей перед обществом за результаты воспитания детей и отметила неопределимую в этом процессе роль женщины-матери (П. Житецкий, О. Кобылянская, С. Русова, Л. Украинка, И. Франко), а также подчеркнула важность деятельности учителя, его стойкой гражданской позиции – не выполнять роль «святых мучеников», а быть настоящими просветителями народа (О. Духнович, П. Кулиш, В. Науменко, В. Короленко, М. Коцюбинский, С. Смаль-Стоцкий, С. Васильченко).

В конце XIX – в начале XX ст. отечественная интеллигенция выступила за создание «новой» школы, которая была призвана обеспечить национальный характер образования и воспитания (Б. Гринченко, В. Дурдуковский, С. Русова, Я. Чепига).

Обобщение опыта гражданского воспитания детей и молодежи позволило выявить соответствующие формы и методы: распространение «духовных» учебных пособий, организация бесплатных общественных библиотек, народных чтений, театральных постановок, концертов, манифестаций, проведение лекций с воспитательной направленностью, приобщение детей к изучению родного языка, проведение экскурсий, дополнительных занятий, чтений, бесед, обсуждений, знакомство детей и молодежи с лучшими образцами фольклора, литературными памятниками, историческими очерками.

Перспективы творческого использования результатов диссертации заключаются в том, чтобы создать социально-воспитывающее пространство для формирования личности гражданина, в котором будут сочетаться «национальное» и «интернациональное», «культурное» и «поликультурное», «государственное» и «общественное» благодаря консолидации различных социальных групп и слоев общества, а также согласованным усилиям государства и общественных институтов.

Ключевые слова: идеал громадянина, гражданственность, гражданская позиция, патриотизм, гражданское воспитание, общественно-педагогическое движение, этапы, тенденции.

Tkachov S.I. Becoming and development of ideas of children and youth civic upbringing in domestic public and pedagogical movement (the second half of 19th – the beginning of 20th century). – With rights for Manuscript.

Thesis for a Doctor Degree in Pedagogical Sciences, speciality 13.00.01 – General Pedagogy and History of Pedagogy. – G. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2013.

The thesis reveals the sources of ideas of children and youth civic upbringing in classical pedagogy; grounds the stages of the becoming and development of ideas of

children and youth civic upbringing in domestic public and pedagogical movement in the second half of 19th to the beginning of 20th century taking into account social and political, social and economical as well as pedagogical determinants; outlines the positions about solving the problem of a citizen and systematizes the views of the country's public figures, writers and pedagogues of the specified historical period about the ideal, contents of the civil education of children and young people, key role of national spirit and native language in the formation of the personality of a citizen-patriot, the significance of the activity of parents and teachers in cultivating patriotic feelings and character of a citizen among children and young people; generalizes the then country's experience of the formation of the rising generation's public spirit based on national and patriotic principles and determines forms, methods and prominent schools of education of children and young people; analyses the use of progressive achievements of the country's intelligentsia in civic education of children and young people in the later periods of Ukrainian statehood – during the time of the Ukrainian National Republic, in the times of the Soviet Union and determines the prospects of their use under modern conditions of building of a national state.

Key words: ideal of citizen, nationality, civic position, patriotism, civic upbringing, public and pedagogical motion, stages, tendencies.